

Anàlisi sobre l'origen del Castell Monestir Sant Miquel d'Escornalbou

Josep Sanabra Ramos

Treball final de grau en Humanitats

Universitat Oberta de Catalunya

Barcelona, juny de 2021

Directora: Marta Sancho Planas

Àrea d'Història

A la mare,
que se'n va anar al cel el 24 de maig de 2021.

Agraeixo la dedicació i l'atenció rebuda de la Biblioteca Pública de Tarragona, la Biblioteca Pere Anguera de Reus, el Centre de Lectura de Reus, la Biblioteca Central Xavier Amorós de Reus, la Biblioteca de Poblet, l'Arxiu Nacional de Catalunya, l'Arxiu de la Corona d'Aragó, la Biblioteca de la UOC i de la directora Marta Sancho. També a la Laura, sempre altruista, gràcies. I a la Carme, per la santa paciència que m'ha concedit durant tot el grau.

Imatge de la portada: Panoràmica en picat de l'actual Castell Monestir Sant Miquel d'Escornalbou des de l'ermita de Santa Bàrbara. Fototeca particular de l'autor. 2017.

Índex de continguts

Resum	4
Abstract	5
1. Introducció	6
1.1. Presentació	6
1.2. Justificació	7
1.3. Tema	8
1.4. Objectius	8
1.5. Estat de la qüestió i marc teòric	10
1.6. Metodologia	12
2. Breu síntesi històrica del Castell Monestir Sant Miquel d'Escornalbou	13
3. Motiu de la reconstrucció del Castell d'Escornalbou: El context cultural de la Renaixença (1850-1926)	14
4. De les construccions antigues a la muntanya d'Escornalbou	18
4.1. Primeres restes arqueològiques d'Escornalbou: la cova Josefina	18
4.2. Escornalbou: punt estratègic de vigilància fronterer	19
4.2.1. Escornalbou: fortificació de vigilància romana	21
4.2.2. Escornalbou: fortificació visigoda?	22
4.2.3. Escornalbou: fortificació de vigilància àrab	22
4.3. Escornalbou: custòdia de l'activitat minera	26
5. Les muralles de la muntanya d'Escornalbou	28
5.1. Bibliografia sobre la temàtica de les muralles d'Escornalbou	28
5.2. Estudi de camp de les muralles d'Escornalbou	29
5.2.1. La muralla exterior	30
5.2.2. Les muralles interiors	32
5.2.2.1. El clos interior de l'actual pla de l'església de Sant Miquel	32
5.2.2.2. El clos interior del cim d'Escornalbou	34
6. Les mines de la muntanya d'Escornalbou	35
7. Conclusions	38
8. Textos d'autors àrabs	42
9. Bibliografia	42
10. Recursos cartogràfics	45
11. Annexos	46
12. Imatges	66

Resum

Aquest treball d'investigació pretén analitzar les diferents escoles d'opinió que apunten cap a l'origen romà i àrab de les primeres fortificacions de la muntanya d'Escornalbou. En aquest sentit, s'ha consultat una variada llista de fonts documentals amb la intenció d'aproximar-nos de manera solvent a aquesta controvèrsia plantejada per la historiografia. Paral·lelament, hem dut a terme un treball de camp amb la finalitat de descobrir nous vestigis que ens ajudin a revelar de manera empírica l'origen de la primera fortificació.

El gruix de la investigació l'hem centrat a destacar per què les diverses civilitzacions que ocuparen l'actual província de Tarragona decidiren construir un emplaçament emmurallat a la muntanya d'Escornalbou. El primer motiu gira al voltant del fet de custodiar les diverses mines de galena, tan abundants en la zona. El segon és com a punt de guaita del territori, tant dels romans, considerant la proximitat de Tàrraco, com dels àrabs, estimant la ubicació d'Escornalbou en la mateixa frontera septentrional andalusina.

Com a punt de partida, hem orientat la primera part del treball en analitzar el context on es va donar la reconstrucció del munt de runes que quedaven del Castell d'Escornalbou a principis del segle XX. Així, la Renaixença catalana s'institueix com el moviment intel·lectual català encarregat de vertebrar la recuperació i la reconstrucció de la història i la cultura catalana, i en particular, de la reconstrucció d'Escornalbou.

Finalment, el corpus del treball l'hem dividit en quatre punts des d'on estudiem les escoles d'opinió i el treball de camp. Així, la primera part tracta de la reconstrucció del Castell en el segle XX, la segona part prova de donar resposta a la finalitat de la construcció de la fortificació, la tercera part analitza les diferents muralles de la fortificació i la quarta part l'activitat minera d'Escornalbou a partir del nostre treball de camp.

Paraules clau

Origen del Castell Monestir Sant Miquel d'Escornalbou, reconstrucció del Castell d'Escornalbou, muralles del Castell d'Escornalbou, ocupació àrab d'Escornalbou, ocupació romana d'Escornalbou, finalitat de la fortificació d'Escornalbou.

Abstract

This research work aims to analyse the different schools of opinion that point to the Roman and Arab origins of the first fortifications of the Escornalbou mountain. In this sense, a varied list of documentary sources has been consulted to approach us in a solvent way to this controversy raised by historiography. At the same time, we have carried out fieldwork intending to discover new vestiges that help us to reveal empirically the origin of the first fortification.

The focus of the research has been to highlight the reasons why the different civilizations that occupied the current province of Tarragona decided to build a walled settlement on the Escornalbou mountain. The first reason revolves around the fact of guarding the various galena mines, so abundant in the area. The second is as a landmark of the territory, both the Romans, considering the proximity of Tàrraco, as well as the Arabs, considering the location of Escornalbou in the same northern Andalusian border.

As a starting point, we have oriented the first part of the work on analysing the context in which the reconstruction of the remaining ruins of the Castell d'Escornalbou took place at the beginning of the 20th century. Thus, the Catalan Renaissance is instituted as the Catalan intellectual movement in charge of structuring the recovery and reconstruction of Catalan history and culture, and particularly, the reconstruction of Escornalbou.

Finally, we have divided the corpus of the work into four points from which we study the schools of opinion and the fieldwork. Thus, the first part deals with the reconstruction of the castle in the 20th century, the second part tries to answer the purpose of the construction of the fortification, the third part analyses the different walls of the fortification and the fourth part the mining activity of Escornalbou from our fieldwork.

Keywords

Origin of the Castell Monestir Sant Miquel d'Escornalbou, reconstruction of the Castell d'Escornalbou, walls of the Escornalbou Castle, Arab occupation of Escornalbou, Roman occupation of Escornalbou, purpose of the fortification of Escornalbou.

1. Introducció

1.1. Presentació

El conjunt monumental del Castell Monestir de Sant Miquel d'Escornalbou està ubicat al municipi de Riudecanyes, comarca del Baix Camp, província de Tarragona. Actualment està integrat per l'església de Sant Miquel, un claustre i una residència d'aspecte senyorial reconstruïda per Eduard Toda i Güell (1855-1941). Al cim de la muntanya d'Escornalbou es troba l'ermita de Santa Bàrbara, bastida a començaments del segle XIX¹.

El 1907 Eduard Toda adquirí el Castell d'Escornalbou², o més aviat, el munt de runes que quedaven escampades arreu de la muntanya d'Escornalbou, d'on d'entre els carreus de pedra blanca i rogenca s'intuïa de manera ofegada un passat militar imponent. És per això que el Castell està envoltat d'una història bastida de llegendes diluïdes pel pas del temps i de mites fantàstics inherents al cristianisme (vegeu imatge 7)³.

Amb caràcter general, l'argument central d'aquest treball de recerca està orientat, per un cantó, a identificar les fonts d'informació científiques especialitzades en l'origen de les primeres edificacions a la muntanya d'Escornalbou i, alhora, contrastar-ho amb un treball de camp. Per l'altra, provarem de trobar els vestigis suficients per a desfer la controvèrsia sobre l'origen del Castell d'Escornalbou, en tant la historiografia es polaritza entre l'origen romà i musulmà del Castell.

En suma, tot sembla concloure de manera epistemològica en uns mínims, on podem afirmar que aquesta fortificació tenia un caràcter eminentment militar i amb la finalitat de vigilar, en primer lloc, els dominis de les diferents civilitzacions que van ocupar el territori, i, en segon terme, custodiar les explotacions mineres de la zona d'Escornalbou i rodalia.

¹ TODA i GÜELL, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reial societat arqueològica, 1926, p. 2.

² El 1843, el vicecònsol anglès de Tarragona, John Bridgman adquirí bona part del Castell d'Escornalbou amb la intenció d'engegar una empresa d'extracció mineralògica, VINYOLES VERDAGUER, Joan (et altri). La mina "Iris 18" (grupo minero "Porvenir"), Escornalbou, Riudecanyes, el Baix Camp, Tarragona. A: *Paragénesis* / 2019-2, p. 8.

³ En aquest sentit, s'ha de consultar l'obra d'Eduard Toda per tal de llegir les llegendes del Castell d'Escornalbou: van des del relat cristià de Sant Miquel, qui baixà del cel el 8 de maig de 1162 per tal d'ajudar a les tropes de Ramon Berenguer IV per conquerir el Castell als musulmans (d'aquí el nom de Monestir de Sant Miquel), passant per la llegenda del diable i la font del Sarraí durant l'ocupació àrab i com a indret de bruixes en el segle XIX.

1.2. Justificació

El 2016, coincidint amb la celebració de l'Any Toda pel 75è aniversari de la mort d'Eduard Toda i Güell⁴, l'Ajuntament de Reus i la Diputació de Tarragona organitzaren una àmplia programació cultural relacionada amb la biografia de Toda. En aquest sentit, cal destacar l'exposició del Museu Salvador Vilaseca de Reus: Eduard Toda i Güell (1855-1941): de Reus al món⁵, el documental *Les set vides d'Eduard Toda*⁶ i de manera privada, la lectura de l'obra d'Eduard Toda, *Història d'Escornalbou*⁷, al Centre de Lectura de Reus.

Concretament, la museografia del Museu Salvador Vilaseca de Reus estava encarada a ressaltar la biografia d'Eduard Toda; una vida plena de viatges exòtics, de descobriments inèdits, de projectes de reconstrucció de la història de Catalunya i de recuperació de la cultura catalana. En aquest sentit, convé subratllar l'espai museístic dedicat a la reedificació dels monestirs de Poblet, Santes Creus i d'Escornalbou⁸.

A partir d'aquesta rellevància biogràfica de Toda, es creà un interès particular i una oportunitat per investigar el seu llegat, especialment, el relacionat amb el Castell Monestir de Sant Miquel d'Escornalbou. És en aquesta immersió en la vida literària d'Eduard Toda quan ens adonem de la importància de la seva obra.

En particular, de l'estudi fet per Toda a principi del segle XX sobre la història del Castell d'Escornalbou⁹, observem una inquietant controvèrsia amb la historiografia contemporània, ja que Toda assegura que l'origen de la fortificació és romà, del segle II o III dC, mentre que una part dels historiadors contemporanis afirmen que és d'origen andalusí, del segle IX al XII dC. Doncs, és aquí quan la nostra curiositat entra en escena amb l'objectiu d'intentar desxifrar aquesta controvèrsia; un repte apassionant.

⁴ Diputació de Tarragona, *Any Toda*, 2016.

⁵ Museu Salvador Vilaseca de Reus, *Eduard Toda i Güell (1855-1941): de Reus al món*, ajuntament de Reus, 2016.

⁶ Ramon MASIP, Toni ORENSANZ, Manel VINUESA, *Les set vides d'Eduard Toda*, mab's video productions & makingmovies, 2016.

⁷ TODA i GÜELL, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal societat arqueològica, 1926.

⁸ En el Museu Salvador Vilaseca de Reus s'exposaren al públic els plànols originals dibuixats per Toda a l'edat de quinze anys en companyia del seu amic d'infància Antoni Gaudí, el descobriment de l'Alguer, i l'alguerès, així com el tema de l'excavació de la primera tomba egípcia intacta de Tebes dirigida per Toda.

⁹ TODA i GÜELL, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal societat arqueològica, 1926.

1.3. Tema

El Castell Monestir de Sant Miquel d'Escornalbou és un conjunt monumental que ha sofert diverses transformacions arquitectòniques al llarg dels segles. Des del seu inici, i fins al 1907, moment en què Eduard Toda inicià l'última reconstrucció del Castell, la funcionalitat d'aquest lloc ha estat lligada amb l'ocupació territorial, les intrigues vaticanes i els interessos industrials, polítics i militars.

Atesa aquesta variabilitat de funcions, el pas del temps ha diluït la certesa sobre l'origen del Castell d'Escornalbou. En aquest sentit, la historiografia contemporània ha construït una controvèrsia relacionada amb els orígens de les primeres edificacions de la zona. Per un cantó, una part dels historiadors afirmen que l'emplaçament d'Escornalbou és una fortalesa d'origen andalusina. Per l'altre, i amb Toda com a màxim referent d'aquesta teoria, s'assegura que l'origen del castell és una fortificació romana del segle II o III dC.

Així doncs, el tema central d'aquest treball és analitzar les diferents fonts documentals que tracten l'origen de la primera fortificació d'Escornalbou. Aquesta anàlisi es vertebrava amb l'anàlisi del perquè les diferents civilitzacions que ocuparen la zona podrien haver bastit una fortalesa a Escornalbou. Finalment, afegim un treball de camp on estudiem les restes arqueològiques disperses per la muntanya d'Escornalbou i que, en definitiva, ens ajudaran a crear un punt d'opinió sobre l'origen de les fortificacions d'Escornalbou.

1.4. Objectius

L'objectiu principal d'aquest treball és descobrir l'origen de la primera fortificació a la muntanya d'Escornalbou. Per arribar a aquesta conclusió, cal identificar els motius per què es va bastir una fortificació a la zona. De manera paral·lela, cal conèixer quines van ser les civilitzacions que ocuparen Escornalbou i quines d'aquestes podrien haver tingut un interès a construir una fortificació. Per acabar, també cal analitzar de manera ineludible les restes arqueològiques del que foren les diferents muralles i torres que romanen a la muntanya. D'aquesta manera, aconseguirem redescobrir el traçat de les diverses muralles i la ubicació de les antigues torres; potser de manera inèdita.

Així doncs, partint de la consulta a diferents fonts d'informació i del treball de camp, pretenem exposar els diferents paradigmes que conformen la controvèrsia sobre

l'origen del Castell d'Escornalbou. Els objectius específics següents ens ajudaran a bastir el corpus del treball per tal de donar resposta a la qüestió principal:

Objectius principals:

- Descobrir l'origen de la primera fortificació de la muntanya d'Escornalbou.
- Identificar les diferents civilitzacions que van ocupar la muntanya d'Escornalbou.
- Identificar els motius per què les diferents civilitzacions que ocuparen el territori podrien haver construït una fortificació.
- Analitzar els diferents motius de la construcció de la fortificació.
- Redescobrir el traçat de les antigues muralles que podrien haver estat construïdes a la muntanya d'Escornalbou.

Objectius secundaris:

- Exposar per què, el 1907, Eduard Toda va iniciar la reconstrucció de les runes que quedaven del Castell Monestir Sant Miquel d'Escornalbou.
- Resumir, en un format breu, la cronologia de la història d'Escornalbou.

1.5. Estat de la qüestió i marc teòric

El present treball es vertebrava a partir de l'obra d'Eduard Toda¹⁰, per tant, orienta força la línia d'investigació. Convé destacar que Toda també es va documentar amb altres autors abans d'escriure la seva història d'Escornalbou. Així, hem descobert que Toda es va documentar amb l'obra de mossèn Joan Serra-Vilaró¹¹, un estudi de camp de la cova "Josefina" situada a la muntanya d'Escornalbou, on descobrí restes arqueològiques d'un ampli ventall de civilitzacions, sobretot del neolític, però també de la romana, la visigoda i la musulmana.

Toda, a més, va consultar el que creiem és la font d'informació primària de la història escrita d'Escornalbou. El 1765, el pare Joan Papió escriví una història d'Escornalbou entrelaçada entre conceptes bíblics i històrics¹². A tall d'exemple, Papió inicia el relat de l'ocupació territorial de Catalunya a partir dels descendents d'Adam i Eva¹³.

D'aquesta obra de Papió, trobem vagues referències en la historiografia contemporània, com és el cas de l'article d'Ezequiel Gort¹⁴ o d'una síntesi amb força paral·lelismes a l'obra de Jacint Rovira i Sangenis de 1847¹⁵, qui estructura el corpus del seu treball en els mateixos "estats del monestir" que ho feu el pare Papió.

"D'altres es basen en llegendes com la que diu que entre el 1162 i el 1170 hi va haver una batalla en la qual Albert de Castellvell va vèncer els sarraïns al lloc conegut com el "coll de la Batalla"; diu la llegenda que hi va intervenir el mateix arcàngel Sant Miquel."¹⁶

Toda, per acabar, fa referència als primers documents medievals del segle XII on es menciona Escornalbou, alhora que els transcriu en les seves pàgines en una mostra de qualitat en la investigació. Ens referim als documents, primer, d'ordenació del territori

¹⁰ TODA i GÜELL, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal societat arqueològica, 1926.

¹¹ SERRA i VILARÓ, Joan. *Escornalbou prehistòric. Castell de Sant Miquel d'Escornalbou MCMXXV*, 1925.

¹² PAPIÓ, Joan. Facsímil del llibre: "La història d'Escornalbou" del pare Joan Papió. Any 1765. Valls: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1987.

¹³ El pare Papió qüestiona els autors anteriors a ell quan assenyalen que el rei "Brigo", descendent de Tubal i de Noè, fundà les ciutats de Lleida, Tortosa i la Seu d'Urgell, però no el Castell d'Escornalbou com anoten els seus predecessors, relat també utilitzat per Jacint Rovira i el mateix Eduard Toda en les seves obres.

¹⁴ GORT JUANPERE, Ezequiel. Sant Miquel d'Escornalbou. A: PLADEVALL i FONT, Antoni (dir.) *Catalunya Romànica. El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*. Vol. XXI. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1995. ISBN: 84-412-2512-5.

¹⁵ ROVIRA i SANGENIS, Jacint. *Relación històrica del Castillo de Escornalbou*. Tarragona: Imprenta de Antonio Puigrubí y Canals. 1847.

¹⁶ GORT JUANPERE, Ezequiel. Sant Miquel d'Escornalbou. A: PLADEVALL i FONT, Antoni (dir.) *Catalunya Romànica. El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*. Vol. XXI. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1995. ISBN: 84-412-2512-5, p. 242.

del baluard de Siurana organitzat per Bertran de Castellet i Berenguer de Mulnell de 1164¹⁷ (vegeu annex XVI), i segon, el document del rei Alfons I d'Aragó i Albert de Castellvell de donació de l'indret d'Escornalbou al canonge tarragoní Joan de Santboi de 1170-1172?¹⁸.

En el marc de la historiografia contemporània s'han localitzat dues obres cabdals. La primera és la de Pere Català i Roca¹⁹ i la segona és la d'Antoni Pladevall i Font²⁰. Català articula el seu capítol a partir del llibre d'Eduard Toda: "Això ho escriví el reusenc Toda -Eduard Toda i Güell- en una història d'Escornalbou que, evidentment, orienta força el present article." D'altra banda, Pladevall vertebrava el tema de la història d'Escornalbou amb la incorporació d'un articulad d'autoria heterogènia i genuïna i on es qüestiona la teoria d'Eduard Toda sobre l'origen romà del Castell d'Escornalbou.

De l'obra de Pladevall convé destacar la col·laboració dels historiadors Ezequiel Gort, Carles Puigferrat i Jordi Bolòs, en considerar que els primers documents on es fa referència a la muntanya d'Escornalbou són els dos texts medievals del segle XII que hem citat més amunt. En conjunt, tots aquests autors assenyalen l'origen àrab del Castell d'Escornalbou, hipòtesis que construeix la controvèrsia amb la teoria d'Eduard Toda.

Un bon exemple d'això és l'article de Jordi Bolòs²¹. Tot i coincidir amb Eduard Toda sobre la possibilitat de la construcció d'una fortificació al cim on es troba avui dia l'ermita de Santa Bàrbara, Bolòs afirma que és difícil d'assegurar un precedent més antic al segle XII, al contrari de Toda on assenyalava que és anterior al cristianisme²².

Per acabar d'arrodonir l'estat de la qüestió cal fer esment específic del treball de Dolors Bramon Planas²³. Aquesta autora analitza en profunditat la historiografia medieval musulmana amb referència a Catalunya. Tot i que no s'ha localitzat cap document àrab que faci referència explícita a Escornalbou, sí que hem localitzat diversos historiadors àrabs que detallen aspectes històrics i geogràfics de Siurana, la suda de Tortosa i

¹⁷ TODA i GÜELL, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal societat arqueològica, 1926, p. 40-43.

¹⁸ Els historiadors: Català, Brasó, Puigferrat i Gort assenyalen el 1170 en lloc del 1172 com apunta Eduard Toda en el seu llibre, p. 44.

¹⁹ CATALÀ i ROCA, Pere (dir.). *Els castells catalans*. Volum IV. Barcelona: Rafael Dalmau, 2011. 2a ed. vol. IV, p. 161.

²⁰ BOLÒS i MASCLANS, Jordi. Riudecanyes. Castell d'Escornalbou Sant Miquel d'Escornalbou. Castell d'Escornalbou. A: PLADEVALL i FONT, Antoni (dir.) *Catalunya Romànica. El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*. Vol. XXI. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1995.

²¹ *Ibidem*, p. 240-241.

²² TODA i GÜELL, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal societat arqueològica, 1926, p. 37.

²³ BRAMON PLANAS, Dolors. *Nous textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya medieval (continuació de l'obra de J. Mª Millàs i Vallicrosa [en línia]*. Tesi doctoral presentada a la Universitat de Barcelona, 1998.

Tarragona. Aquest fet ens porta a tenir en consideració la hipòtesi d'Eduard Toda, quan assenyala que l'ocupació àrab d'Escornalbou tingué poca importància (vegeu annex XVII).

A partir de la reconquesta de Ramon Berenguer IV, Escornalbou canvia de paradigma arquitectònic. Si fins als àrabs la funció de la fortificació era sobretot militar, suposem que com a punt de guaita i de defensa de la mineria, a partir de 1170 dC es transformà en un centre de reflexió espiritual cristià, i més endavant, en un centre de formació de religiosos missioners amb destí a Amèrica. A fi d'orientar-nos en aquesta nova derivada del Castell, en consulta de les obres de Joan Papió i Jacint Rovira, hem traçat una breu síntesi històrica des d'aquest punt i fins a l'actualitat.

També cal fer esment específic al treball de Jordina Gort Oliver²⁴. Gort Oliver ens orienta en el camí emprès per Eduard Toda en la Renaixença, un context de recuperació i reconstrucció de la història i la cultura catalana. Doncs, cal situar la reconstrucció del Castell Monestir Sant Miquel d'Escornalbou, el Monestir de Poblet i el Monestir de Santes Creus de principis del segle XX en aquest ordre sociocultural.

Quant al marc teòric, la idea central és intentar relacionar l'origen del Castell d'Escornalbou amb el motiu de la fortificació la muntanya. En aquest sentit, hem centrat la investigació en dos conceptes clau. El primer, prova de justificar la fortificació com a fortalesa de guaita dels territoris, mentre que el segon, s'ocupa de justificar l'emplaçament emmurallat d'Escornalbou per custodiar els interessos de l'empresa minera de la zona.

Aquests dos primers conceptes s'han anat vertebrant a través d'una bibliografia especialitzada en la història de la mineria i de la història clàssica i medieval de l'actual província de Tarragona. A més, hem apuntalat les diferents hipòtesis amb un treball de camp, cabdal a l'hora de definir l'espai de la fortificació i l'activitat minera.

1.6. Metodologia

La metodologia emprada en aquest treball té un caràcter qualitatiu dins de l'àmbit de l'estudi històric. Es basa en la recollida i interpretació de dades a partir d'una pluralitat

²⁴ GORT OLIVER, Jordina. *Eduard Toda i Güell. Ideologia i escriptura (1855-1941)* [en línia]. Tesi doctoral presentada a la Universitat de Barcelona, 2003.

de fonts d'informació, sobretot obres científiques especialitzades amb el tema i accessibles mitjançant la xarxa de biblioteques de Catalunya. A més, aquesta metodologia es complementa amb un estudi de camp en el conjunt monumental d'Escornalbou.

En tractar-se d'un àmbit de recerca molt local i especialitzat, hem concentrat la major part de la recerca bibliogràfica en les biblioteques de Reus i Tarragona. D'altra banda, els portals especialitzats en la recerca acadèmica de la xarxa d'internet, com ara Google Acadèmic²⁵, o el portal de Tesis Doctorals en Xarxa²⁶, ens ha facilitat la recerca d'algunes de les fonts d'informació utilitzades en el treball. Per acabar, hem consultat, fent ús del nostre correu electrònic de la UOC, l'Arxiu Nacional de Catalunya, l'Arxiu de la Corona d'Aragó i la Biblioteca del Monestir de Poblet.

2. Breu síntesi històrica del Castell Monestir Sant Miquel d'Escornalbou

En aquest punt es fa interessant exposar el canvi de paradigma que va suposar per al territori la reconquesta del baluard de Siurana el 1153 per part de Ramon Berenguer IV. En un document localitzat al Monestir de Poblet de 1154 (annex XVI) i transcrit per Toda en el seu llibre²⁷, s'establien els límits del terme de Siurana. Després, en un altre document de maig de 1170, "el rei Alfons I d'Aragó i Albert de Castellvell donaren l'indret d'Escornalbou al canonge tarragoní Joan de Santboi, per tal que restaurés i poblés l'indret, perquè hi bastís una església dedicada a sant Miquel i també una fortalesa i una canònica agustiniana"²⁸, fet conegut com el primer estat d'Escornalbou. El segon estat correspon al Convent dels Recol·lectes i el tercer als Missioners Franciscans.

En una breu cronologia, el Castell d'Escornalbou fou: fortalesa militar (s. II-III dC. / s. IX-XII dC.), canònica agustiniana (1170-8 de gener de 1580), convent dels pares Agustins Recol·lectes (8 de gener de 1580-24 d'agost de 1686), Convent dels pares Missioners Franciscans (24 d'agost de 1686-1835)¹⁰, indret deshabitat (1835-1843), propietat del vicecònsol anglès de Tarragona, John Bridman (1843-1907), habitatge senyorial d'Eduard Toda (1907-1926), propietat de l'arquebisbat de Tarragona (1926-

²⁵ Consulteu la pàgina web: <https://scholar.google.es/>

²⁶ Consulteu la pàgina web: <https://www.tesisenred.net/>

²⁷ TODA i GÜELL, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyat societat arqueològica, 1926, p. 40-43.

²⁸ GORT JUANPERE, Ezequiel. Sant Miquel d'Escornalbou. A: PLADEVALL i FONT, Antoni (dir.) *Catalunya Romànica. El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*. Vol. XXI. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1995, p. 241.

1941), propietat de l'empresari reusenc afí al règim de Franco Josep Maria Llopis (1941-1978?), propietat del Banco Urquijo (1978?-1983)²⁹.

Avui dia és propietat de la Generalitat de Catalunya i de la Diputació de Tarragona en parts iguals. El 1949 fou declarat monument històric artístic, i el 1993 Bé Cultural d'Interès Nacional. A més a més, cal destacar l'activitat cultural del monument a través d'una museografia de visites guiades. En aquest sentit, es recomana visitar la pàgina web de Monuments de Catalunya de la Generalitat de Catalunya per tal de programar una visita. Quant a l'espai exterior es pot visitar de manera gratuïta durant l'horari d'obertura del monument³⁰.

3. Motiu de la reconstrucció del Castell d'Escornalbou: El context cultural de la Renaixença (1850-1926)

A principis del segle XX, el Castell Monestir Sant Miquel d'Escornalbou era un munt de ruïnes oblidades pel pas del temps, descansades de manera inadvertida entre pobles de singularitat rural. No serà fins al 1907³¹, quan el cèlebre i polifacètic Eduard Toda, reconegut per una important biografia cultural en vida, amb rellevants relacions polítiques a Catalunya i Madrid, amb una dilatada experiència professional com a cònsol espanyol i tenidor d'una fortuna econòmica considerable, decidí invertir una bona part de la seva riquesa en reconstruir el Castell d'Escornalbou. La resposta al perquè Toda projectà aquesta empresa es troba en el context de la Renaixença catalana³², un període de progrés i de revolució cultural³³.

Els dos eixos principals que defineixen el moviment intel·lectual de la Renaixença són: el restabliment de la llengua i la cultura catalana i la recuperació de la història de Catalunya: "la catalanització, la nacionalització de la cultura, [...] l'actualització de la cultura, [...] però que no malmetin les característiques genuïnes de l'esperit català"³⁴. D'una forma breu, la Renaixença fou un projecte polític, social i cultural d'una Catalunya

²⁹ ROVIRA i SANGENIS, Jacint. *Relación històrica del Castillo de Escornalbou*. Tarragona: Imprenta de Antonio Puigrubí y Canals. 1847, p. 1-9.

³⁰ D'acord amb la Diputació de Tarragona, *El castell d'Escornalbou i els seus boscos*, el castell d'Escornalbou "està considerat Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN), en la categoria de monument històric, d'acord amb el que disposa la Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català, i declarat monument històric artístic, pel Decret del 22 d'abril de 1949, BOE de 5 de maig de 1949."

³¹ D'acord amb Roser MATHEU, Toda havia comprat el Castell d'Escornalbou el 1908, a: *Vida i obra de Francesc Matheu*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1971, " [...], p. 167. En canvi, Jordina GORT, p. 27, apunta que "el 1907 Toda compra el monestir en runes de Sant Miquel d'Escornalbou."

³² <<Nom donat al moviment català de ressorgiment cultural que s'inicià al Principat a la primera meitat del segle XIX i amb el qual s'obre el període contemporani de la literatura catalana.>>, definició extreta de: lletrA, 2021.

³³ La Renaixença s'estén des de mitjans del segle XIX i s'esgota a l'inici de la Guerra Civil Espanyola (1936-1939).

³⁴ Carola DURAN a: *La Renaixença, primera empresa editorial catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, p. 200.

immersa en la idea de reivindicació de la cultura autòctona, de recuperació de la seva història i de la reconstrucció i reedició de la identitat catalana³⁵. Bona part d'aquesta efervescència vingué determinada pel pensament modernista i progressista que arribava des de l'altra riba de l'Atlàntic de la mà dels indians catalans que allí feren fortuna durant el segle XIX (vegeu annex XVIII).

L'inici d'aquesta avantguarda catalana, amb més connotacions econòmiques i comercials que culturals, se situa, de manera embrionària, el 12 d'octubre de 1778. Carles III d'Espanya signà el decret de lliure comerç amb Amèrica, legislació que posava punt final a les restriccions comercials que s'havien imposat a Catalunya a partir del Decret de Nova Planta de 1714. Així doncs, a partir de 1778, Catalunya inicià un llarg camí de progrés i d'equiparació comercial i industrial amb la resta de territoris europeus que comerciaven amb Amèrica, sobretot amb el Carib (Cuba i Puerto Rico) i l'Argentina³⁶.

Durant el segle XIX, d'aquesta relació econòmica entre Catalunya i Amèrica es forjà una Catalunya amb un poder econòmic important. Entre 1750 i 1914,

<<Los catalanes protagonizaron las primeras etapas de la <<globalización>> de la economía. [...] para proyectarse en sus negocios hacia la economía internacional a través del comercio, los servicios navieros y la negociación de instrumentos financieros.>>³⁷

Molta part de les fortunes catalanes provinents de l'espai colonial caribeny es reinvertí en el teixit social català, generant, en definitiva, aquella efervescència que ens parla Tate Cabré. Un bon exemple d'això és la riquesa econòmica obtinguda a Cuba de les famílies de Vilanova i la Geltrú: Puig³⁸, Carreras i Samà³⁹, el grup empresarial

³⁵ L'idealisme de la Renaixença es pot dividir en dos corrents clau: el polític, amb un caràcter progressista, republicà i catalanista, i el cultural, amb un afany de recuperació de la literatura i de la història catalana. Toda es desvinculà de les posicions polítiques. Talment, la seva carrera consular i el context polític del moment requerien una conducta conservadora.

³⁶ David JOU, *Els sitgetans a Amèrica i diccionari d'americans*. Sitges: Grup d'estudis sitgetans, 2008, p. 13, apunta que aquesta nova demanda americana de productes autòctons catalans van fer créixer la producció sectorial agrícola, també l'índex de població, com per exemple a Sitges, quan el 1787, nou anys després del decret de lliure comerç, havia doblat la població des del Decret de Nova Planta de 1714. Aquesta reactivació de la societat i de l'economia catalana, en general, va anar acompanyada del desenvolupament de la marina i de la navegació.

³⁷ YÁÑEZ, César. *Los negocios ultramarinos de una burguesía cosmopolita. Los catalanes en las primeras fases de la globalización*. Barcelona: UB, 2006, p. 679.

³⁸ Gràcia DOREL-FERRÉ, 1995, assenyalava que la fàbrica tèxtil d'Esparreguera que Miquel Puig va construir el 1847, i on també van participar el matoroní Josep Carreres i el vilanoví Jaume Samà com a accionistes, obtingué el finançament amb capitals provinents dels negocis d'ultramar.

³⁹ El Canal Blau TV, Vilanova i la Geltrú, 2016, afirma que durant el segle XIX els Samà adquireixen moltes propietats de Vilanova i la Geltrú i reinverteixen els beneficis obtinguts a Cuba en altres negocis catalans i en beneficis socials, culturals i religiosos per a la comunitat vilanovina: aportacions econòmiques per a la construcció de l'església de Mar i per pal·liar els efectes del còlera de 1854, una empresa privada per fer arribar aigua potable a Vilanova o la construcció de l'edifici de l'Escola Pia de Vilanova.

Comillas d'Antonio López y López de Barcelona i el *lobby* de Joan Güell, també de Barcelona⁴⁰.

Dins d'aquest context regeneracionista i efervescent de la Renaixença⁴¹ es va voler situar Eduard Toda i Güell, amb l'objectiu de reconstruir la història de Catalunya i de recuperar la identitat cultural del poble català. I de fet ho aconseguí per mèrits propis. El reconeixement de Toda com a membre dels grans homes de la Renaixença es materialitzà quan fou nomenat president dels Jocs Florals de 1927 i membre i president de la reial Acadèmia de bones Lletres. A Tarragona, la seva acció cultural també fou reconeguda, essent nomenat president de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense, president del Patronat de Poblet i Santes Creus, vicepresident de la Comissió de Monuments de Tarragona i membre de l'Acadèmia de la Història⁴².

<<És aquest el sentiment catalanista que mostrava Toda, el que s'inscrivía en el vessant del catalanisme literari, un catalanisme intel·lectual vinculat a la recuperació del passat, de la llengua i de la cultura que era el tema pel qual ell es va moure.>>⁴³

El 1883, Eduard Toda inicià la seva relació amb la intel·lectualitat catalana de la mà de Víctor Balaguer⁴⁴ després del seu primer destí diplomàtic com a vicecònsol espanyol a l'Extrem Orient⁴⁵. A més, és important recordar que l'adolescència de Toda transcorregué a Reus, rodejat de les amistats d'Antoni Gaudí i Cornet (1852-1926) i de Joaquim Navàs Padró (1851-1915), amics que, com ell, tindrien un futur brillant.

Aquesta efervescència cultural, sobretot en el camp de l'arquitectura d'estil modernista, es donà amb molta intensitat a Reus, segona ciutat en importància demogràfica de Catalunya a principis del segle XX (26.681 habitants)⁴⁶ i amb aires de capital. El Modernisme esclatà a Reus a través d'arquitectes de renom, com fou Lluís

⁴⁰ El 1818 Joan Güell i Ferrer marxà a Cuba on va establir plantacions de cotó i està demostrat que en aquestes plantacions treballaven esclaus portats d'Àfrica, Oriol LÓPEZ. *De Colón a Joan Güell: el pasado colonial y esclavista de Barcelona, a debate*. Barcelona: 20 minutos, 2020.

⁴¹ Com apunta Jordina GORT, 2003, p.146 i 318, La Renaixença s'aplega "sota l'ideal regeneracionista, l'ideal que creia en la construcció d'un país i una societat culta, progressista, moderna i cosmopolita. [...] les idees de catalanisme i de progrés[...]".

⁴² *Ibidem*, p.167-173.

⁴³ GORT OLIVER, Jordina. *Eduard Toda i Güell. Ideologia i escriptura (1851-1941)*, Tesi presentada a la Universitat de Barcelona, 2003, p. 321.

⁴⁴ Jordina GORT, 2003, p. 105-106, apunta que molts dels personatges més il·lustres de la Renaixença van entrar en contacte amb Toda: Francesc Matheu, Àngel Guimerà, Narcís Oller, Josep Yxart, Francesc Xavier Tobella, Joaquim Riera i Bertran, Joan Sardà, Marià Aguiló, Josep Martí i Folguera, Frederic Soler, Francesc d'Assís Ubach i Vinyeta, Artur Masriera, Jacint Verdager, Jaume Collell i Antoni Aulèstia i Pijoan.

⁴⁵ Jaume MASSÓ. (ed.). *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell, 1876-1891 (amb un apèndix de 1907)*. Reus: Institut Municipal de Museus de Reus, 2008, p. 8, assenyalava que del març de 1876 al novembre de 1882, Toda exercí els càrrecs de vicecònsol espanyol a Macau (1876), Hong Kong (1876-1878), Canton i Whampoa (1878-1880) i Xangai (1880-1882).

⁴⁶ Font: Institut d'Estadística de Catalunya, 2021. Barcelona: 554.137, Badalona: 19.240, Sabadell: 23.294 i Tarragona: 25.009 habitants.

Domènech i Montaner, Pere Caselles i Tarrats, Joan Rubió i Bellver i Pere Domènech i Roure. Just fou l'arquitecte Lluís Domènech qui construí la Casa Navàs de Reus (c. 1902-1908) -joia intacta del Modernisme català- per encàrrec de Joaquim Navàs. Aquesta propietat adquirida per Navàs el 1898 era la casa on va néixer Eduard Toda el 9 de gener de 1855⁴⁷. Per tant, Reus vivia amarada d'aquesta intensitat cultural que tant influència en Toda.

Pels intel·lectuals de la Renaixença, la recuperació de la història de Catalunya passava forçosament per la reconstrucció material dels monuments històrics derruïts. En efecte, una part del llegat de l'obra de Toda està orientada en la reconstrucció arquitectònica de tres monuments històrics cabdals per a la història de Catalunya: el monestir de Poblet, el monestir de Santes Creus, i, en menor mesura, el Castell d'Escornalbou. El 1921, els monestirs de Santes Creus i Poblet, tots dos en ruïnes, foren declarats monuments nacionals, acció que aprofità Toda per impulsar l'empresa de reconstrucció de Poblet i després, a partir del 24 de novembre de 1924, el de Santes Creus⁴⁸.

Poblet i Santes Creus encarnaren l'ideal de la recuperació històrica monumental catalana proposada per la Renaixença.⁴⁹ En canvi, Escornalbou fou la imatge romàntica de la biografia d'Eduard Roda. En aquest sentit, el romanticisme i l'eclecticisme arquitectònic d'estil europeu, sobretot angles i alemany, bastiren el disseny de la reconstrucció del que seria la nova imatge del Castell d'Escornalbou del segle XX. Toda volgué que Escornalbou fora la seva residència amb un marcat caràcter senyorial, noble i sumptuós, indret de reflexió espiritual, amb una arquitectura religiosa desbordant, punt de trobada d'excursionistes, que impressionés al visitant, i a la vegada, un centre de reunió de la cultura i de la literatura de la Renaixença⁵⁰, del Modernisme i del Noucentisme català.

Mostra d'aquesta multiplicitat de funcions culturals i espirituals de la nova residència del Castell d'Escornalbou de Toda són les nombroses visites que en rebé.

⁴⁷ Joaquim Navàs i Padró fou un ric comerciant de Reus. Adquirí la Casa Simó-Cardenyes ubicada al C/Jesús núm. 1 de Reus i amb la façana encarada a la plaça del Mercadal, un casalot del segle XVII i un dels habitatges més grans de Reus. El feu remodelar per l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner amb estil modernista i sense limitació pressupostària.

⁴⁸ Jordina GORT OLIVER, 2003, p. 167.

⁴⁹ Com anota Jordina GORT, 2003, p. 320-323, el 1900 apareix la Lliga Regionalista, un nou partit polític encaminat a assentar, primer, la catalanitat recuperada al llarg de la Renaixença, i segon, la vertebració institucional i política de Catalunya. El vessant cultural de la Lliga va ser el Noucentisme, amb els valors renovats de la Renaixença de regeneració i progrés cultural.

⁵⁰ Una de les principals facetes d'Eduard Toda és que va ser un gran bibliògraf.

Partint del grup d'intel·lectuals de la Renaixença, també acollí personatges il·lustres de l'aristocràcia espanyola i de l'església catalana; en concret, el cardenal de Tarragona Vidal i Barraquer (1868-1943) disposà d'una estança privada en la nova casa senyorial, (vegeu annex XI).

Una altre bon exemple d'això és la visita d'Alfons XIII que rebé Toda al Castell d'Escornalbou el 25 de maig de 1930⁵¹, fet que s'ha d'interpretar com un reconeixement a la seva carrera consular. En suma, l'actual Castell d'Escornalbou és la imatge d'Eduard Toda, una biografia polifacètica, esculpida en la pedra recuperada d'entre les runes d'un passat imponent i ofegat pel pas del temps.

4. De les construccions antigues a la muntanya d'Escornalbou

En aquest punt exposem quines i per què diferents civilitzacions van ocupar la muntanya d'Escornalbou al llarg de la història. Certament, els primers indicis d'activitat humana daten d'època neolítica. No obstant això, hem focalitzat l'anàlisi en la documentació i les restes arqueològiques relacionades amb les civilitzacions romana i àrab, atenent la controvèrsia objecte d'estudi. Amb tot, però, convé fer una breu referència a l'època visigoda, en trobar-se restes arqueològiques d'aquest període en la zona.

4.1. Primeres restes arqueològiques d'Escornalbou: la cova Josefina

La cova Josefina està ubicada al vessant sud de la muntanya d'Escornalbou, al nivell del passeig dels Frares, a resguard del vent de Mestral. És un element clau per posar en relleu la teoria d'Eduard Toda sobre l'origen romà d'Escornalbou. De fet, la cova Josefina no és l'única cova localitzada a la zona. D'acord amb Eduard Toda⁵², n'existeixen quatre més: la cova del passeig dels Frares, la cova de la baixada del Llenyer, la cova de sota la Muralla i la cova de la Guineu.

En totes aquestes coves s'hi descobriren restes arqueològiques del neolític, però és la cova Josefina la que ens aporta els elements físics de la cultura romana, visigoda i àrab. En aquest sentit, es fa imprescindible analitzar l'obra de mossèn Joan Serra-Vilaró⁵³,

⁵¹ Atenent l'estat del camí fins al Castell d'Escornalbou en aquella època, fer circular al rei Alfons XIII en aquestes circumstàncies durant més d'una hora en vehicles de combustió de l'època va ser una proesa i una mostra de gratitud de la casa reial.

⁵² TODA, Eduard. *Història de Escornalbou*. Tarragona: Reyal Societat d'Arqueologia, 1926, p. 25.

⁵³ SERRA VILARÓ, Joan. *Escornalbou prehistòric*. Barcelona: Tallers Vidal, 1925.

una edició on es publica l'estudi de camp fet a la cova Josefina el 1925 a instàncies d'Eduard Toda i del Cardenal Vidal i Barraquer⁵⁴.

En conjunt, podem apuntar que a partir de les restes arqueològiques descobertes en la cova Josefina, la muntanya d'Escornalbou ha donat mostres de ser habitada des del neolític fins a l'època contemporània. Cal destacar l'escassa evidència de restes arqueològiques que justifiquin la presència dels romans, visigots i àrabs, però les que es van trobar són d'una qualitat notable; altrament, no ens permeten extreure conclusions de manera empírica sobre l'ocupació d'Escornalbou.

“Dels temps romans ne tenim lo testimoni únich, ab lo fragment de *terra sigillata* reporduhit en la làmina XX, número 3”⁵⁵, (vegeu imatges 2 i 3).

“Lo poch que hi hem trobat de romà, visigot y d'àrab (a la cova Josefina) ens fa creure més en un amagatall transitori que no pas en una habitació continuada: fan la mateixa impressió que la troballa d'una gerra del segle XVIIIe y d'una baioneta del XIXe.”⁵⁶

En definitiva, tot sembla indicar que Eduard Toda, quan va proposar la seva teoria dels orígens romans d'Escornalbou en el seu llibre de 1926, s'havia documentat amb l'obra de Joan Serra-Vilaró publicada el 1925. De fet, aquesta afirmació es fa evident quan Toda assenyala que “Mossen Serra comensá a anar a Escornalbou a la tardor de 1922, [...] y a sos esforços se dehuen l'estudi de las mes importants parts de la cova Josefina”⁵⁷. D'aquesta manera, Eduard Toda tenia alguns elements científics i empírics necessaris per a poder proposar la seva teoria sobre l'origen de les primeres edificacions romanes a la muntanya d'Escornalbou.

4.2. Escornalbou: punt estratègic de vigilància fronterer

Preguntar-se quina va ser la finalitat de construir una plaça forta a la muntanya d'Escornalbou és clau per descobrir l'origen de les primeres edificacions a la zona. Una d'aquestes causes és com a fortificació militar destinada a la vigilància del territori

⁵⁴ És interessant llegir la comunicació existent entre les obres d'Eduard Toda (p. 26) i mossèn Serra (dedicatòria), evidenciant-se una diversificació i especialització de la temàtica, però també, una amistat, cordialitat i sintonia amb la Renaixença, (Vegeu annex XII). No obstant això, l'amistat entre Toda i mossèn Serra Vilaró “es trunca bruscamment motivada per les diferències de criteri en la restauració de Poblet i de la identificació de la possible mòmia de Carles, Príncep de Viana [...]”, GONZALVO i BOU, Gener. *Eduard Toda i Güell i el salvament del M. de Poblet a través del seu epistolari*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005, p. 42.

⁵⁵ SERRA VILARÓ, Joan, 1925, p. 17.

⁵⁶ SERRA-VILARÓ, Joan. *Escornalbou prehistòric*. Barcelona: Tallers Vidal, 1925, p. 61.

⁵⁷ TODA i GÜELL, Eduard. *Història de Escornalbou*. Tarragona: Reyal Societat d'Arqueologia, 1926, p. 26.

fronterer. En aquest sentit, és important recordar que molts textos historiogràfics contemporanis fan referència al camp de visió que es té des del Castell d'Escornalbou.

Amb una climatologia favorable, pel vessant est de la muntanya d'Escornalbou es pot contemplar la costa i les muntanyes del Garraf, tot el Camp de Tarragona, el Golf de Sant Jordi, part del Delta de l'Ebre, i la serra de Tramuntana de l'illa de Mallorca. Pel vessant oest, s'observen les muntanyes de Prades i el Montsant (vegeu annex II):

“La cònica muntanya d'Escornalbou assoleix 649 metres d'altitud sobre el nivell del mar i constitueix un magnífic mirador de la costa -de Garraf a l'Ebre i, mar endins, fins a Mallorca- i del Camp de Tarragona, tenint a l'horitzó les muntanyes de Prades i el Montsant.”⁵⁸

La historiografia contemporània analitzada en els següents punts ens assenyala que en l'antiguitat, les comarques meridionals de Tarragona foren escenari de fronteres i confrontacions bèl·liques. Un dels punts clau d'aquest marc geogràfic és el pas terrestre del Coll de Balaguer. Ubicat en el terme municipal de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant (vegeu annexos V i VI) és l'única via de comunicació natural a nivell de mar entre la Mediterrània i el vessant sud de la Serralada Prelitoral Catalana, indret on es comunica el Camp de Tarragona amb el Delta de l'Ebre⁵⁹.

A més a més, des de l'Hospitalet de l'Infant parteix la via de comunicació terrestre sentit nord cap a la Ribera d'Ebre. Resseguint l'actual traçat de la carretera C-44, s'enllaça la mar Mediterrània amb Tivissa i Mora d'Ebre. Així doncs, és de suposar que en l'antiguitat, els exèrcits passaren per aquestes dues vies de comunicació en la seva conquesta cap al nord o sud de la península Ibèrica. Per contra, malgrat que des del Coll de Balaguer no es té visió directa amb el Castell d'Escornalbou, proposem una teoria que resol aquest inconvenient.

Es tractaria d'imaginar un itinerari de petites fortificacions, o torres de guaita, ubicades de manera estratègica en el territori amb origen al Coll de Balaguer i que permetria mantenir contacte visual entre elles. La finalitat d'aquests enllaços fortificats seria la d'enviar un missatge visual, un sistema d'alerta precoç que arribaria a l'emplaçament militar amb més poder. En el cas dels romans, proposem una sèrie de

⁵⁸ CATALÀ i ROCA, Pere (dir.). *Els castells catalans*. Volum IV. Barcelona: Rafael Dalmau, 2011, p. 161.

⁵⁹ Resseguint el traçat de l'antiga Via Augusta, i també el GR-92, ens adonem que després del riu Ebre en direcció nord, el Coll de Balaguer és un coll d'ampolla a tenir en consideració. De fet, durant la Guerra Civil, el Coll de Balaguer fou un important emplaçament fortificat per part del bàndol republicà.

torres paral·leles a la costa del Golf de Sant Jordi i fins a Tarragona, i en el cas dels àrabs, fins a Siurana, passant pel Castell d'Escornalbou (vegeu annex VII i VIII).

4.2.1. Escornalbou: fortificació de vigilància romana

La Segona Guerra Púnica entre romans i cartaginesos (218 al 201 aC) es va decidir en les terres de l'Ebre: els romans assentaren els campaments militars a l'Aldea i Tivissa⁶⁰⁻⁶¹ (vegeu l'annex VI). És més, “durant la Segona Guerra Púnica, Tàrraco va allotjar un gran campament romà, el qual sens dubte és a l'origen de les seves muralles”⁶². Sota el mandat de l'emperador August (27 aC-14 dC), Tàrraco esdevingué l'epicentre, conjuntament amb Roma, de l'Imperi Romà⁶³⁻⁶⁴. A Tàrraco hi residia el governador amb un contingent militar encarregat de les tasques policials, de la vigilància de la costa i de l'administració de justícia.

“Després de la llarga campanya de l'any 218 aC, els romans van assegurar la seva posició al nord de l'Ebre, cosa que els va permetre situar el seu campament d'hivern a Tàrraco, població que disposava d'un dels pocs ports naturals de la zona i era, a més, la via de penetració cap a l'interior de la vall de l'Ebre, on els cartaginesos tenien més aliats”.⁶⁵

Així doncs, des dels inicis de l'ocupació romana de la província de Tarragona, s'ha de suposar un conjunt de fortificacions militars al voltant de Tàrraco destinades a la vigilància i defensa de la costa. En particular, Escornalbou té unes característiques topogràfiques i de proximitat amb la capital que la fan susceptible de ser reconeguda com una d'aquestes fortificacions de guaita. Amb tot, ens hem de qüestionar si aquesta primera proposició com a punt de guaita és suficient per justificar la construcció d'una plaça militar romana fortificada a Escornalbou.

Amb la finalitat de dotar d'un sentit més ample el fet de la construcció d'aquesta fortificació romana, en els punts 4.3 i 6 hem ampliat els motius de l'ocupació romana

⁶⁰ NOGUERA GUILLÉN, Jaume. Cartaginesos i romans lluiten en territori català. A: DE RIQUER i PERMANYER, Borja. *Història mundial de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 2018, p. 85. La victòria romana al voltant de l'Ebre va impedir el reaprovisionament de l'exèrcit d'Anníbal establert a la península Itàlica, el qual es va retirar al nord d'Àfrica, derrotat del tot el 202 aC.

⁶¹ NOGUERA GUILLÉN, Jaume. Los campamentos romanos en el curso inferior del río Ebro durante la segunda Guerra Púnica. A: *XX Congreso internacional de estudios sobre la frontera romana*. Madrid: Ediciones Polifemo, 2009, p. 329.

⁶² NOGUERA GUILLÉN, Jaume. Cartaginesos i romans lluiten en territori català. A: DE RIQUER i PERMANYER, Borja. *Història mundial de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 2018, p. 89.

⁶³ MACIAS SOLÉ, Josep M. August descansa a Tàrraco. A: DE RIQUER i PERMANYER, Borja. *Història mundial de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 2018, p. 106-107.

⁶⁴ L'any 26 aC, August s'instal·la a Tàrraco per un any, i més tard hi tornà, del 16 al 13 aC. És en aquest moment quan es van dur a terme les reformes de l'organització territorial de la província Hispània Citerior: millora dels eixos viaris del litoral -la Via Augusta- amb el rerepaís i l'Aragó i Tàrraco esdevingué seu administrativa de la província: acollí els arxius de registre censal i del cadastre de l'època, els de la tresoreria provincial i tota l'estructura fiscal, *ibídem*, p. 107.

⁶⁵ NOGUERA, Jaume. *La Conquesta romana de Catalunya*. Tarragona: ICAC, 2011. p. 27.

amb un treball de camp focalitzat amb l'activitat minera de la zona. D'aquesta manera, s'analitza la tesi d'Eduard Toda quan assenyala que la construcció d'una fortalesa romana a la muntanya D'Escornalbou només podia tenir el seu origen romà.

“Los romans, que potser sols vingueren a Escornalbou vers lo segle II o III de Jesucrist, pera retirar-se quan la destrucció de Tarragona dos segles mes tart, deixaren menors rastres que poden haver desaparegut.”⁶⁶

4.2.2. Escornalbou: fortificació visigoda?

Una breu anàlisi del llarg període d'ocupació visigoda d'Hispania, ens condueix a pensar que, atenent els antecedents romans, i els posteriors àrabs, no es pot descartar que els visigots ocupessin Escornalbou en el mateix sentit que els romans, tant per vigilar les fronteres, com per custodiar l'explotació minera. És més, retornant a l'obra de Joan Serra ⁶⁷ sobre les restes arqueològiques visigodes trobades a la cova “Josefina” d'Escornalbou, ens apropem a la sospita de l'ocupació visigoda (vegeu annex XIII), però només són suposicions sense una base empírica i científica que ho avaluï.

Amb caràcter general, segons sembla, a mitjans del segle V Tàrraco era el territori més segur de l'Imperi Romà. El 475, data aproximada de la desaparició de l'Imperi, la Tarraconense resistí l'empenta visigoda; el 506 està documentada la resistència de Tortosa. És en aquest sentit de resistència tarraconense on hem de posar en valor els punts estratègics militars del territori, i Escornalbou n'és un. Al final, la Tarraconense fou dominada pels visigots, però la població continuà amb un teixit cultural romà i impermeable als germànics⁶⁸.

4.2.3. Escornalbou: fortificació de vigilància àrab

Si els romans volgueren dominar la vigilància del mar, els àrabs també s'interessaren a construir, o si més no, en el cas de que les trobessin edificades, en mantenir les antigues fortificacions de vigilància i defensa del territori fronterer andalusí. En aquest punt justifiquem el perquè els àrabs ocuparen la muntanya d'Escornalbou, en tant fortificació dependent del valiat de Siurana, dependent de la suda de Tortosa.

⁶⁶ TODA i GÜELL, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal societat arqueològica, 1926, p. 39.

⁶⁷ SERRA VILARÓ, Joan. *Escornalbou prehistòric*. Barcelona: Tallers Vidal, 1925, p. 17.

⁶⁸ HERNÁNDEZ, F. Xavier. *Història militar de Catalunya. Vol. I: Dels ibers als carolingis*. Barcelona: Rafael Dalmau, editor, 2001, p.129-130.

Cal fer esment específic que en el al-Andalus, l'organització militar de la frontera es caracteritzava per una triple línia de fortificació anomenada *thughûr* (per a la fortificació més avançada) i *'awâsim* (per a la més retirada de la frontera). Aquesta xarxa de fortificacions podria correspondre a la triple organització de fortificacions dependents de la suda de Tortosa – *'awâsim*-, el baluard de Siurana – *thughûr*- i el de menor importància amb la fortificació d'Escornalbou – *thughûr*⁶⁹.

A partir del segle IX, els àrabs de la frontera d'al-Andalus varen adoptar un hàbitat fortificat i elevat, els *husûn*. Tenia la forma d'una simple muralla adaptada al relleu i a les línies del terreny i s'utilitzava com a refugi temporal o d'hàbitat permanent dels pobladors locals, i al mateix temps, organitzava l'espai poblacional. Així doncs, aquesta vertebració de l'espai musulmà encaixa amb l'organització territorial de la línia fronterera de l'actual província de Tarragona durant el al-Andalus⁷⁰.

En una breu contextualització històrica, l'any 632 dC moria Mahoma i el 92e/711 dC s'inicià la invasió musulmana de la Hispània visigoda per l'estret de Gibraltar⁷¹. Entre el 712 i el 718 diverses expedicions militars islàmiques ocuparen part de l'actual Catalunya⁷²; fins i tot destruïren la ciutat de Tarragona⁷³. El 719 els àrabs arribaren als Pirineus, i no serà fins al 732, a la batalla de Poitiers contra els francs del cabdill Carles Martell (688?-741), que no patiran la primera derrota, posant fi a l'expansió musulmana més enllà dels Pirineus.

Després del fracàs de Carlemany contra Saragossa el 778, els francs decideixen establir una política de control de l'àrea pirinaico-mediterrània, corresponent a l'actual Catalunya. Així, el 785, Girona és lliurada als francs (tot i la contraofensiva àrab del 793), i el 801, Barcelona. Per contra, l'expedició gal·la de Lluís I <<el Pietós>> (fill de Carlemany) a Hispània, amb la intenció d'arribar fins a l'Ebre, topà amb la resistència de la suda de Tortosa el 808 i 809. Al final, el 810, Carlemany es veié obligat a signar un

⁶⁹ Qantara. Patrimoni mediterràneo. *La arquitectura militar* [en línia]. París, 2008.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ LÓPEZ PEREIRA, Eduardo. *Continuitat Isidorina Hispana. Crònica Mozàrabe de 754*. Madrid: Obra Social en colaboración, 2009, p. 31.

⁷² Andreu VARELA et al. *Història de Catalunya*. Barcelona: Columna, 1996, p.39.

⁷³ Miquel COLL i ALENTORN. Gran Enciclopèdia Catalana. *Catalunya. La història*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1990, p. 54, afirma que "en 717-718 al-Hurr, mig combatent mig negociant, arribà fins a la Muga, possiblement després de destruir Tarragona i Empúries; el seu successor al-Samh continuà (720) l'ofensiva contra els dominis d'Ardó [...]". Paral·lelament, Eduard TODA, 1926, p. 39, apunta el 719 com l'any d'ocupació de Tarragona: "Quan al comensament del segle VIII vingueren los alarbs a nostre camp y s'apoderaren de Tarragona (719), pujaren a Escornalbou establintse en les fortificacions, que no sembla deguessen millorar."

acord de pau amb els àrabs, fet que fixà una frontera estable entre andalusins i francs a l'Ebre⁷⁴.

En conjunt, entre Tortosa i Barcelona s'estenia una extensa terra de ningú i que a iniciativa dels comtats protocatalans s'anaren ocupant amb lentitud amb nombrosos castells pel traçat de la depressió prelitoral i fins als glacis protectors àrabs de Siurana i Escornalbou. Per tant, sembla força evident la proposta de la fortificació d'Escornalbou com el punt més oriental d'al-Andalus⁷⁵.

Aquest territori comprés entre el peu de la muntanya d'Escornalbou, al Camp de Tarragona, i fins a l'eix Llobregat-Cardener i les serres exteriors del Prepirineu occidental serà considerat terra de ningú, o més aviat, terra d'algarades⁷⁶. Una terra agrícola, amb prou feines habitada i amb pocs nuclis de població importants més enllà de Tortosa. La ciutat de Tarragona, o el poc que quedava d'ella, restà saquejada i deshabitada fins al 1118. Tortosa la conquerí Ramon Berenguer IV el 1148⁷⁷.

Una anàlisi de les cròniques musulmanes referents a la Catalunya medieval (des de la invasió islàmica d'Hispania i fins a l'algarada d'Almansor contra Barcelona l'any 985)⁷⁸, posa al descobert seixanta-una cròniques araboislàmiques escrites per cinquanta autors diferents d'època medieval. D'aquestes cròniques de la Catalunya medieval convé destacar-ne cinc per les referències al territori de l'actual província de Tarragona: la d'AL-IDRĪSĪ⁷⁹, AL-ZUHRĪ⁸⁰, YĀQŪT⁸¹, AL-BAKRĪ⁸² i AL-HIMYARĪ⁸³ (vegeu annex IX: Brevíssima biografia dels cronistes musulmans).

⁷⁴ Andreu VARELA et alt. *Història de Catalunya*. Barcelona: Columna, 1996, p.40.

⁷⁵ HERNÁNDEZ, F. Xavier. *Història militar de Catalunya. Vol. I: Dels ibers als carolingis*. Barcelona: Rafael Dalmau, editor, 2001, p.129-130.

⁷⁶ De la crònica andalusina escrita per AL-IDRĪSĪ (s. XII), s'extreu que Tarragona quedava en territori de ningú. A tall d'exemple, un altre historiador musulmà, AL-HIMYARĪ, autor del segle VIII/XIV, assenyala que Tarragona "es trobava en el límit dels territoris de musulmans i de cristians.[...] En aquesta ciutat s'hi embosquen els musulmans quan busquen l'ocasió [de sorprendre l'enemic] en l'algarada i el mateix fa l'enemic amb els musulmans", consultar Dolors BRAMON, p. 103-104.

⁷⁷ VITAL, Ferran. *La conquesta de Tortosa: la croada catalana* [en línia]. *Sàpiens*. Barcelona: 2011.

⁷⁸ BRAMON PLANAS, Dolors. *Nous textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya medieval (continuació de l'obra de J. Me Millàs i Vallicrosa*. Tesi doctoral presentada a la Universitat de Barcelona, 1998, p. 4-6.

⁷⁹ AL-IDRĪSĪ, *Uns al-muhag*, p. 162-163, (561/1166 dC).

⁸⁰ AL-ZUHRĪ, *Kitāb al-Ga'rāfiyya*, v. 207 b, (segle VI/XII).

⁸¹ YĀQŪT, *Mu'gam al-buldān*, III, p. 321 a, (626/1229 dC).

⁸² AL-BAKRĪ, *al-Masalik wa l-mamalik*, p. 129-130, (487/1094) dC).

⁸³ AL-HIMYARĪ, *Kitāb al-rawd*, v. 116, (segle VIII/XIV).

El 1229, el geògraf musulmà YĀQŪT escrigué: “Siurana [de Prades] (Sabrana) és a la Frontera Oriental d’al-Andalus prop de Tortosa”⁸⁴. En la crònica d’AL-IDRĪSĪ⁸⁵, de 1166, és interessant prestar atenció a les diferents poblacions i fortaleses que enumera, ja que no escriu cap referència d’Escornalbou ni de la ciutat de Tarragona. En canvi, sí que apareix escrit el terme de Siurana⁸⁶.

D’aquesta relació d’AL-IDRĪSĪ, deduïm que l’emplaçament d’Escornalbou tenia poca importància en no ser anomenada, i Tarragona, segons sembla, romangué deshabitada en territori de ningú durant uns anys. Així, quan Eduard Toda assenyala que: “De fet tot sembla indicar que l’establiment a Escornalbou dels alarbs tingué poca importància. Los Emirats moros de Catalunya anaven de Tortosa a Ciurana, y d’aquí a Lleyda.”⁸⁷, retroba un punt de complicitat en la seva teoria (vegeu annex 17).

Aquesta manca de referències explícites d’Escornalbou en la historiografia medieval àrab es trenca a partir de la reconquesta de Ramon Berenguer IV. Així, la primera referència al terme d’Escornalbou apareix en el document de 1154⁸⁸ (vegeu annex XVI), transcrit d’una forma més intel·ligible entre les pàgines 40 i 43 del llibre d’Eduard Toda. En síntesi, aquest document de Bertran de Castellet i Berenguer de Mulnell, per voluntat del Comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, defineixen els límits del terme de Siurana, on s’inclou Escornalbou, a partir del testimoni de cristians, àrabs i jueus que habitaven la comarca abans de la reconquesta cristiana.

Així, segons l’estudi fet d’aquest document de 1154, Escornalbou quedava dintre dels límits del baluard de Siurana. Doncs, es fa evident que Escornalbou, durant l’ocupació àrab, depenia de Siurana i tenia poca importància o poc interès militar. En aquest sentit, la darrera victòria contra els musulmans en el Principat s’hauria lliurat el 8 de maig de 1162 al Coll de la Batalla (indret pròxim a Escornalbou, entre Vilaplana i la Selva del Camp, al peu del vessant sud de la muntanya de la Mussara), fet que ens fa

⁸⁴ BRAMON PLANAS, Dolores, 1998, p. 100.

⁸⁵ AL-IDRĪSĪ descriu les distàncies entre les fortaleses i poblacions andalusines de: Tortosa, Paüls, Tivissa, Torreblanca, Mequinensa, Morella, Horta de Sant Joan, Ulldecona, Albarca, Siurana, Barcelona, Fraga, Lleida, Tamarit, Horta de Sant Vicenç, l’Hospitalet de l’Infant i Salou.

⁸⁶ Analitzada per: BRAMON PLANAS, Dolores, 1998, p. 122-125.

⁸⁷ TODA, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal Societat Arqueològica, 1926, p. 40.

⁸⁸ GORT, Ezequiel. *De quan Siurana era Xibràna*. Reus: carrutxa.cat.

pensar en que van deixar en el darrer lloc de la reconquesta la fortificació menys important; Tortosa es conquerí el 1148 i Siurana el 1153⁸⁹.

El que sí que sembla quedar clar, o amb més unanimitat entre els historiadors musulmans, és que a partir de 944 les places fortes del nord *d'al-Andalus*, un cop assentat el territori andalusí en la península Ibèrica, foren: Tortosa, Lleida, Fraga, Barbastre, Osca i Saragossa. Tarragona sortí de la dominació musulmana entre el 26 de setembre de 941 i el 10 de juliol de 942, quedant definida una frontera estable a l'actual província de Tarragona fins al 1153 (vegeu annex I), punt històric en què el comte Ramon Berenguer IV conquerí el sud de l'actual Catalunya⁹⁰.

4.3. Escornalbou: custòdia de l'activitat minera

El segle I dC va ser l'època de major activitat minera a Hispània. Convé recalcar que el plom era utilitzat pels romans per fabricar, sobretot, quilles per als vaixells, canonades d'aigua, dipòsits i càmeres de distribució⁹¹. Una mostra que ens dona una perspectiva del que va ser l'activitat minera en època romana, pròxima al Castell d'Escornalbou, la trobem a la mina Règia de Bellmunt del Priorat⁹²⁻⁹³, comarca del Priorat:

“A la conca minera de Bellmunt del Priorat la tradició oral ens ha dit sempre que aquestes mines havien estat explotades en temps dels romans. [...] Al segle XX es van trobar algunes galeries evidentment romanes, i d'altres de les quals l'edat és també probablement romana. [...] m'indueix a pensar que els romans podien haver iniciat els treballs en aquestes mines amb anterioritat a la datació cronològica de les llànties.”⁹⁴

“[...] durante un reconocimiento de un antiguo pozo en la zona de Blancardera (concesión Regia), se encontraron ciertos utensilios típicos de la minería de época romana en el interior de una estrechísima galería, a unos 150 m de profundidad. Se trataba de varios picos y lucernas.”⁹⁵

⁸⁹ CATALÀ I ROCA, Pere; BRASÓ i VAQUÉS, Miquel. Castell d'Escornalbou. A: CATALÀ i ROCA, Pere (dir.). *Els castells catalans*. Volum IV. Barcelona: Rafael Dalmau, 2011. 2a ed. ISBN: 84-232-0289-5 - vol. IV, p. 162.

⁹⁰ Es pot interpretar una frontera sòlida entre musulmans i cristians en terres tarragonines entre el 941 i el 1148. No obstant això, s'ha de traçar amb certa cautela atenent la crònica de cada historiador, les algarades i la data de cada crònica; breument, el territori septentrional *d'al-Andalus* a Catalunya fou de superfície variable.

⁹¹ ABELLA i CREUS, Joan. *Minerals i mines de la Conca de Bellmunt del Priorat* [en línia]. Sabadell: Fons Mineralògic de Catalunya, 2008. P. 16-18. A més, ABELLA, p. 16, afirma que l'activitat metal·lúrgica de la zona data entre els segles VIII i VII aC.

⁹² En línia recta, des d'aquest municipi del Priorat, el Castell d'Escornalbou dista a 13 quilòmetres i Siurana a 17.

⁹³ ABELLA i CREUS, Joan, p.16, assenyala que a l'interior de la mina Blancardera es van trobar diferents llànties i pics típics de la mineria romana, algunes d'aquestes peces es troben al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca de Reus. L'historiador del museu, Jaume Massó, datà de manera provisional les llànties entre els segles III i V dC i que foren fabricades al nord d'Àfrica.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 16-17.

⁹⁵ ABELLA CREUS, Joan; CURTO MILÀ, Carles; FABRE FORNAGUERA, Jordi. Bellmunt del Priorato. un yacimiento histórico en Cataluña. A: *Cuaderno de Campo*, p. 32.

La navegació pel riu Siurana i l'Ebre era la via de comunicació amb aquestes explotacions mineres. Aquestes vies foren controlades pels romans ja des del segle III aC i fins al segle V dC, coincidint amb la decadència de Tàrraco. El destí d'aquesta activitat minera, òbviament, era Tàrraco. Com veurem en el punt 6, a la muntanya d'Escornalbou també es va donar una activitat minera, desconeixem si també en temps dels romans, però les vies de comunicació amb Tàrraco, probablement resseguien el traçat litoral de la Via Augusta⁹⁶.

Sota domini musulmà, l'activitat de la indústria terrissaire a la vall de l'Ebre era molt estesa⁹⁷. Aquesta indústria s'havia de proveir de galena (principal mena de plom), element utilitzat en el procés de producció de terrisses i mineral abundant en la zona del Priorat i del Baix Camp. Si comparem l'anàlisi contemporani sobre la indústria minera romana del Priorat amb les cròniques d'AL-BAKRĪ⁸², on assenjala les mines d'alcofol (pólvores molt fines de galena o d'antimoni) als voltants de Tortosa, ens adonem de la importància mineralògica de la zona, especialment de l'activitat minera musulmana i que, en definitiva, justificaria l'existència de la suda de Siurana per tal de protegir els interessos d'aquesta activitat industrial.

En aquest sentit, el cronista àrab AL-BAKRĪ escriu una crònica relacionada amb les mines d'alcofol al voltant de Tortosa: "Mines d'alcofol, semblants a les d'Isbahan, es troben als voltants de la ciutat de Tortosa, des d'on s'exporta a tots els països."⁹⁸ De manera paral·lela s'expressa AL-ZUHARĪ quan afirma que:

"També hi ha mines d'alcofol d'antimoni *qartaginni*, que s'exporta a orient; (és evident que el text s'està referint als voltants de Tortosa) molta mel -més que en cap altre lloc del món- i moltíssimes abelles. Té una fortalesa sense parió a la terra i que constitueix el lloc més inaccessible. (Per les condicions d'inaccessibilitat referides, pot tractar-se de la suda de Tortosa o, potser, de Siurana de Prades)."⁹⁹

A tall de conclusió, de l'anàlisi de les fonts d'informació especialitzades en la mineria antiga de la zona del Priorat, i de la historiografia àrab, no podem afirmar de manera categòrica que els romans i els àrabs explotessin d'una manera evident les

⁹⁶ ABELLA i CREUS, Joan. *Minerals i mines de la Conca de Bellmunt del Priorat* [en línia]. Sabadell: Fons Mineralògic de Catalunya, 2008. P. 16-18.

⁹⁷ De fet, avui en dia, l'ofici de terrissaire continua tenint una forta tradició a les Terres de l'Ebre, com és el cas de Miravet.

⁹⁸ BRAMON PLANAS, Dolors. *Nous textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya medieval (continuació de l'obra de J. M^o Millàs i Vallcrosa)*. Tesis doctoral presentada a la Universitat de Barcelona, 1998, p. 71.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 71.

mines. Tampoc hem localitzat una bibliografia musulmana que fes referència explícita a la fortificació d'Escornalbou, fet que posa en relleu la hipòtesi d'Eduard Toda sobre la poca importància de la presència musulmana a Escornalbou (vegeu annex XVII).

En canvi, convé destacar aquesta manca de referència bibliogràfica i la poca presència musulmana a Escornalbou a l'hora de donar sentit a l'organització territorial d'al-Andalus. Tanmateix, en el punt 6 analitzem l'activitat minera a la muntanya d'Escornalbou, fet que ens permetrà tenir un element més de pes en aquest afer miner.

5. Les muralles de la muntanya d'Escornalbou

Les restes arqueològiques més evidents, i que ens indiquen un passat militar de la zona, són les tres muralles que circumden en diferents traçats la muntanya d'Escornalbou. La més visible és l'exterior, d'una longitud perimetral aproximada d'uns mil metres. La segona i tercera muralla tenen el recorregut dins del clos establert per la muralla exterior: una, es localitza al cim de l'ermita de Santa Bàrbara amb un recorregut de forma circular d'aproximadament cent metres, i l'altra, la menys evident de les tres, es trobaria a l'actual plaça de l'església de Sant Miquel¹⁰⁰.

5.1. Bibliografia sobre la temàtica de les muralles d'Escornalbou

Pel que fa a la historiografia, hem localitzat tres fonts d'informació contemporànies que descriuen de manera empírica el traçat de les dues muralles interiors de la muntanya d'Escornalbou. De l'exterior no s'ha localitzat cap text específic, tret d'una breu descripció feta per Eduard Toda (vegeu annex XIV). El que sí que podem concloure des del principi, és que els àrabs van anomenar *Selòquia* a la torre més alta de la muntanya d'Escornalbou, nom aràbic que en català significa guaita (vegeu annex XVII).

La primera font bibliogràfica analitzada és l'obra d'Eduard Toda¹⁰¹. Un estudi de camp comparat amb aquesta bibliografia, i que analitzarem en el punt següent, ens ha permès redescobrir l'existència de tres muralles: una exterior i dues muralles més interiors¹⁰².

¹⁰⁰ TODA, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal Societat Arqueològica, 1926, p. 36.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 34-39.

¹⁰² Cal recordar que el 1907, quan Eduard Toda inicià la reconstrucció del Castell Monestir Sant Miquel d'Escornalbou, va enderrocar algunes construccions antigues, com fou l'edifici adjacent a la paret nord de l'església i que podria tenir la funció de capella (vegeu imatge 7), i feu construir noves edificacions que no constaven fins al moment, torres nord i est (imatges 6 i 12).

La segona font d'informació consultada exposa la hipòtesi sobre la construcció d'una fortificació primitiva al cim de la capella de Santa Bàrbara¹⁰³. Aquí, cal prestar atenció quan l'historiador Jordi Bolòs escriu "primitiu castell d'Escornalbou" per a referir-se a la fortificació del cim. A més, s'afirma que el mur d'aquesta fortificació varia entre noranta i cent deu centímetres i s'assenyala la hipòtesi d'haver hagut una torre mestra de planta rectangular datada cap al segle XII: "és difícil d'assegurar un precedent més antic", s'afirma. Finalment, s'apunta la possibilitat de la construcció d'un mur o fortificació al camí de pujada a l'ermita de Santa Bàrbara, descripció que coincideix amb la narrativa d'Eduard Toda¹⁰⁴.

En la darrera font consultada s'assenyala la hipòtesi sobre l'origen romà de les muralles d'Escornalbou orientats per la teoria d'Eduard Toda, com ja havíem comentat en la pàgina deu¹⁰⁵. En aquest sentit, s'observa una similitud de conclusions amb relació a la torre romana del cim de Santa Bàrbara, que restaria unida per dues muralles amb el clos del pla de l'església. En síntesi, aquesta bibliografia deixa entreveure la possibilitat de l'existència d'una fortificació romana a la muntanya d'Escornalbou a partir de les restes arqueològiques de la zona¹⁰⁶.

5.2. Estudi de camp de les muralles d'Escornalbou

La bibliografia consultada coincideix en la hipòtesi sobre l'existència d'una muralla que uniria els dos closos interiors: el del pla de l'església amb el del cim de l'ermita de Santa Bàrbara. Altrament, de l'estudi de Jordi Bolòs no s'ha localitzat cap referència al clos interior del pla de l'església de Sant Miquel. Així mateix, l'única discrepància entre aquests autors la trobem en la datació de la fortificació del cim: mentre Toda, Català i Brasó assenyalen la possibilitat sobre l'origen romà, Bolòs apunta la hipòtesi de datació d'aquesta fortificació en el segle XII.

Doncs, ara per ara, només podem concloure que aquestes fonts documentals consultades refermen la hipòtesi de l'existència de les diferents fortificacions a la zona i que la datació d'aquestes restes arqueològiques, de moment, continua construint la

¹⁰³ BOLÒS i MASCLANS, Jordi. Riudecanyes. Castell d'Escornalbou Sant Miquel d'Escornalbou. Castell d'Escornalbou. A: PLADEVALL i FONT, Antoni (dir.) *Catalunya Romànica. El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*. Vol. XXI. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1995, p. 240-241.

¹⁰⁴ TODA, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal Societat Arqueològica, 1926, p. 37.

¹⁰⁵ CATALÀ i ROCA, Pere; BRASÓ i VAQUÉS, Miquel. Castell d'Escornalbou. Municipi de Riudecanyes. A: CATALÀ i ROCA, Pere (dir.). *Els castells catalans*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor, 1993, p. 161-166.

¹⁰⁶ S'ha consultat la base de dades de Patrimoni Arqueològic i l'Inventari del Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya per tal de comprovar si aquestes restes arqueològiques de les muralles d'Escornalbou estan inventariades i datades, essent el resultat negatiu.

controvèrsia sobre l'origen del Castell. Així, i amb l'objectiu d'esclarir aquesta dualització d'idees, hem dut a terme un estudi de camp a la muntanya d'Escornalbou.

5.2.1. La muralla exterior

El recorregut de la muralla exterior s'inicia a la torre nord, a la dreta de la portalada principal d'entrada al recinte actual, (vegeu imatge 6). Al principi, resseguia la línia de carena dels cinc-cents setanta-cinc metres, paral·lela al "Camí dels frares", aprofitant els imponents espadats naturals que ofereix la muntanya per tal d'incrementar el valor de la defensa (vegeu annex IV). Aquesta primera torre, d'estil neoclàssic anglès¹⁰⁷, forma part de la façana de l'entrada al conjunt monumental reconstruïda per Eduard Toda a partir de la reforma de 1907¹⁰⁸.

Aquesta torre nord s'ha de descartar com a element de l'antiga fortalesa, ja que és una aportació contemporània d'Eduard Toda, integrada al nou emplaçament monumental. Les proves més evidents d'això ens les mostren les fotografies de principi del segle XX (vegeu imatge 7 -de 1901- i imatge 8 -de 1916-), on l'absència d'aquesta torre nord es fa evident. Doncs, tot sembla indicar que fou Eduard Toda qui la feu erigir durant la reorganització del nou Castell.

Del tram inicial de la muralla exterior només s'han conservat uns cent cinquanta metres. És el tram que arrenca en la torre nord i finalitza com a contrafort en el llindar de l'espadat on s'assenta l'actual casa senyorial. Suposem que, en la construcció del monestir franciscà (1165-1240)¹⁰⁹, s'aprofità el solament de la secció oriental de l'antiga muralla per a edificar la paret exterior del claustre (vegeu imatge 13), i del que potser foren les estances del col·legi seminari de missioners d'Escornalbou¹¹⁰, avui, les estances de la casa senyorial (vegeu imatges 9, 10 i 11).

Quan s'edificà la torre est (vegeu imatge 13 i 14) s'aprofità la mateixa muralla exterior com a solament per fer resistir el seu pes. Aquesta torre, com també la torre nord,

¹⁰⁷ El 1911 Eduard Toda vivia i treballava a Londres per a l'empresa naviliera Sota i Aznar quan ja havia iniciat les obres de remodelació del Castell d'Escornalbou. Testimonis del moment apunten que les navilieres es van enriquir força amb la Primera Guerra Mundial (1914-1918). D'aquí la gran fortuna que acumulà Toda i que li serví per capitalitzar les empreses d'Escornalbou, Poblet i Santes Creus. GORT, Jordina. 2003, p.28.

¹⁰⁸ Eduard Toda volgué imprimir un estil eclèctic al conjunt monumental, desviant-se de la reconstrucció cap a un estil romà que tant insistia a recordar en el seu llibre de 1926.

¹⁰⁹ El pare Joan PAPIÓ . *La història d'Escornalbou*. 1765, p. 10-11, afirma que el 1165 es va erigir el Castell Església sota la invocació de l'Arcàngel St. Miquel i el 1240 fou consagrat.

¹¹⁰ Com anota el pare Joan PAPIÓ, p. 30-31, el 21 de març de 1685, el Papa Innocenci XI, el rei Carles II i el virrei de Catalunya, Marques de Leganés, van aprovar el despatx per tal de convertir el Monestir de Sant Miquel d'Escornalbou en Col·legi Seminari de Missioners Apostòlics Franciscans.

la va fer construir Eduard Toda. Sembla que el 1916 ja estava erigida (vegeu imatge 8), mentre que el 1901 no es pot assegurar que estigués d'en peus (vegeu imatge 7). En suma, tant la torre nord com la de l'est mantenen aquell estil anglès i que doten al conjunt monumental d'un aire senyorial i eclèctic, analogia biogràfica d'Eduard Toda.

La resta de la muralla exterior ressegueix de forma paral·lela i poc visible, entre arbres i arbustos, l'espadat que es configura de forma natural al voltant de la muntanya en la cota d'alçada dels cinc-cents vuitanta-sis metres ¹¹¹. Hem localitzat diversos carreus de pedra apilats en forma de torre i de fortificació (vegeu annex III i imatges 32, 33, 34 i 35), que assenyalen de forma empírica l'existència d'una muralla que circumda la muntanya d'Escornalbou amb una amplada uniforme d'uns cent quaranta centímetres (vegeu imatge 31). En conjunt, hem de proposar una muntanya defensada per uns espadats naturals, una muralla que voltejava la muntanya resseguint el glacis i unes torres de guaita comunicades de manera visual entre elles.

A banda d'això, cal fer una especial referència a una anotació del llibre d'Eduard Toda ¹¹²: “damunt l'alt arch frontier a la porta del castell, campeja la escultura romana d'un cap de bou portant mitj jou a sa part esquerra: es evident la meytat d'un grup de dos bous units pel jou.” En aquest sentit, s'ha de contrastar aquesta descripció amb l'art iconoclasta àrab i la tipologia d'arcs islàmics (arc de ferradura lobulat, apuntat o túmid) per tal de valorar l'autoria musulmana. En conjunt, aquest arc apuntat sembla indicar que és d'origen medieval, típic de l'arquitectura gòtica (vegeu imatges 4, 5 i 12).

A més, el segon arc, abans d'entrar al recinte monumental, presenta una conceptualització arquitectònica diferent. Més aviat ens inclinem a pensar que es tracta d'un arc de mig punt, molt semblant, per exemple, al del Portal del Roser de Tarragona d'època medieval. Convé destacar que, entre les juntes dels carreus que formen l'arc, s'observa una substància rosa, bé podria ser ciment o argamassa acolorida, fet que descarta una originalitat antiga.

Així doncs, el 1907, quan es varen iniciar les obres de reconstrucció, Eduard Toda podria haver reconstruït amb fidelitat aquest arc de mig punt. Aquesta hipòtesi queda consolidada en observar la incrustació de l'escultura amb el símbol “Tau” i la data

¹¹¹ En algun tram, coincideix amb el recorregut del Camí dels frares.

¹¹² TODA, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal Societat Arqueològica, 1926, p. 38.

“MCMXII” al damunt de l’arc, fent referència a l’arquebisbat de Tarragona (en particular, a l’amistat que unia Eduard Toda amb el cardenal Vidal i Barraquer) i la hipotètica data de finalització de la reconstrucció del Castell d’Escornalbou el 1912. En conclusió, no podem apuntar, ara per ara, cap hipòtesi sobre l’origen d’aquests dos arcs de l’accés al recinte.

5.2.2. Les muralles interiors

Com s’ha comentat en el punt 5.1, els historiadors Català i Brasó, seguint la teoria de Toda, afirmen l’existència de dues muralles interiors al clos principal, mentre que Bolòs només assenyala la del cim d’Escornalbou i amb datació cap al segle XII. A partir del nostre estudi de camp podem testimoniar, de manera empírica, l’existència de restes arqueològiques escampades pel recorregut d’ambdues fortificacions assenyalades per la historiografia, indicadors inequívocs d’haver existit tals muralles.

La primera muralla interior, de vuit pams d’ample¹¹³, es limitaria al perímetre de l’actual conjunt monumental, a la cota de cinc-cents vuitanta-sis metres (vegeu annex IV). Segons sembla, unia dues torres bastides a l’actual pla de l’església i una portalada encarada cap al nord i enclavada a l’entrada de l’esmentada plaça. Aquesta porta es comunicaria amb la portalada principal d’entrada al clos circulant pel camí d’accés a la plaça de l’església (vegeu imatges 18, 19 i 20).

Amb relació a la doble muralla teoritzada per Eduard Toda, on s’uniria la fortificació del pla amb la del cim, tot i la dispersió d’avui dia dels carreus que en formaven part al llarg del seu recorregut en ascens, la seva construcció es fa evident. En conjunt, hem proposat el traçat de les muralles en un mapa a partir de les troballes descobertes durant l’estudi de camp, de la narrativa en l’obra d’Eduard Toda (vegeu annex XV), Català, Brasó i Bolòs.

5.2.2.1. El clos interior de l’actual pla de l’església de Sant Miquel

L’arrencada d’aquesta muralla interior la trobem localitzada a la paret septentrional de l’església de Sant Miquel d’Escornalbou (586 m). Abraçaria l’actual perímetre del pla de l’església i s’hi accediria a través d’una portalada encarada al nord. Mirant aquesta portalada des de l’exterior, la muralla continuaria per un recorregut

¹¹³ *Ibidem*, p. 36. En el nostre estudi de camp hem constatat que les restes arqueològiques descobertes en els treballs de reforma d’ara, tenen forma de muralla o de mur i una amplada aproximada de 70 cm (vegeu imatges 26, 27, 28 i 29).

ascendent pel vessant nord-est de la muntanya fins al cim de l'ermita de Santa Bàrbara (641 m) i amb un desnivell positiu de cent quaranta-cinc metres en una distància de noranta-set metres. Segons Toda, aquesta part de la muralla seria doble, en canvi, en el nostre estudi de camp s'ha fet impossible testimoniar aquesta hipòtesi.

A la part esquerra d'aquesta fortificació interior, s'hi troben les restes arqueològiques del que potser fou una torre, reaprofitades en el segle XII per edificar-hi al damunt l'església de Sant Miquel. Prova de l'existència d'aquesta torre, són les deu filades de pedra blanca que formen part de la paret nord de l'església (vegeu imatges 15 i 17) i els carreus que romanen apilats davant de la porta d'accés de l'església, que semblen haver format part d'un clos o part d'aquesta torre (vegeu imatge 16).

“ Lo temple actual está sentat, en son davanter y sos dos costats de dreta y esquerra, demunt d'un mur que pertensesqué a una torre quadrada, haventse trobat al pel del presbiteri los fonaments del quart costat que fou destruït al allargarse la nau. Quedan de la vella torre deu filades de pedra blanca, que's vehuen ben clarament diferentas de las pedras rojas ab marcas dels obrers que edificaren la Iglesia.”¹¹⁴

A més, de les excavacions que es duen a terme avui dia al peu de la paret nord de l'església de Sant Miquel, s'ha descobert una fila de pedres soterrades i apilades en forma de muralla o mur de càrrega (vegeu imatges 26, 27, 28 i 29). Aquesta construcció té una amplada aproximada de setanta centímetres, fet que posa en relleu la hipòtesi sobre l'existència d'una muralla que uniria la torre de l'església amb la portalada d'accés al clos. Cal destacar, també, la direcció d'aquest mur. Des de l'indret de l'excavació s'intueix la traçada en línia ascendent fins al cim de l'ermita de Santa Bàrbara (vegeu imatge 30).

En efecte, com s'ha comentat en el punt 5.1, una segona muralla interior, potser doble, uniria el clos del pla de l'església amb la fortificació que potser hi havia al cim de la muntanya, on ara es troba l'ermita de Santa Bàrbara, resseguint una línia ascendent fins al cim. D'aquesta segona muralla, es localitzen alguns carreus de pedra blanca i rectangulars escampats pel camí d'accés al cim (vegeu imatges 21, 22, 23, 24 i 25).

¹¹⁴ TODA i GÜELL, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal societat arqueològica, 1926, p. 36.

Com a hipòtesi, proposem que, bona part dels carreus de la muralla que s'enfilaria fins al cim de Santa Bàrbara, es varen reaprofitar per empedrar l'actual camí d'accés al cim. Aquestes restes arqueològiques en forma de carreus rectangulars ens donen una idea força aproximada de la teoria de l'existència d'una muralla que uniria el cim d'Escornalbou amb el clos del pla de l'església (vegeu imatge 36).

5.2.2.2. El clos interior del cim d'Escornalbou

En darrer lloc, hem analitzat el clos del cim de la muntanya d'Escornalbou. L'estudi de camp testimonia l'existència d'una fortificació. El cim està custodiat de forma natural per un espadat vertical i circular i que només permet l'accés pel camí empedrat. En aquests cingles són visibles diversos carreus apilats per l'home, que donen peu a la teoria d'una muralla i de dues torres al cim d'Escornalbou: una inferior al cim i una altra en l'actual emplaçament de l'ermita de Santa Bàrbara. Els carreus del vessant nord del cim estan apilats en forma de contrafort, que bé podrien haver suportat el pes de la muralla que pujava recta des del clos inferior de l'actual pla de l'església (vegeu imatges 37, 38, 39 i 40).

En el vessant sud, i en el mateix cim, es localitzen les restes arqueològiques més evidents sobre l'existència de les dues torres i d'una muralla que les unia de forma circular. Un grup de carreus apilats en la mateixa forma que en la muralla exterior (vegeu imatge 33), evidencien de forma empírica la construcció d'una torre encarada cap al sud i d'una amplada de cent deu centímetres (vegeu imatges 41 i 42). Aquest fet ens ha de fer pensar que, tant el clos exterior, com el clos del cim podrien haver estat construïts en el mateix període històric.

Al cim, on avui es troba l'ermita de Santa Bàrbara, es poden observar carreus de pedra blanca que ens assenyalen la probable edificació d'una torre (vegeu imatge 43), ja que els carreus que ara fan la funció de terra i barana presenten les mateixes característiques físiques que els de la torre inferior¹¹⁵. Aquesta teoria de les dues torres i el clos del cim es consolida en observar els gravats del Cavaller de Beaulieu de 1660 (vegeu imatges 44, 45, 46 i 47). En tots quatre gravats s'observa com el Castell d'Escornalbou tenia una fortificació imponent i destacava com a territori emmurallat en un dels cims de la Serralada Prelitoral Catalana del Baix Camp.

¹¹⁵ Sembla que les característiques físiques d'aquests carreus del cim són idèntiques a les deu filades de carreus blancs de la paret nord de l'església de Sant Miquel (imatges 15 i 17).

En suma, del treball de camp a la muntanya d'Escornalbou s'han localitzat un gran nombre de restes arqueològiques que ens condueixen cap a la hipòtesi sobre l'existència d'una fortalesa al cim de la muntanya. D'altra banda, es fa difícil apuntar els seus orígens i la civilització que va edificar les primeres construccions, en tant que no s'ha descobert cap indici que facin decantar la controvèrsia. Amb tot, però, hi ha altres elements que ens podrien ajudar a decidir en aquest afer.

6. Les mines de la muntanya d'Escornalbou

De l'estudi de l'activitat minera a la muntanya d'Escornalbou trobem indicis i bibliografia que ens condueixen a plantejar les tesis de l'explotació minera de la zona en època antiga. En concret, en l'obra d'Eduard Toda trobem la primera notícia d'aquesta activitat:

“Aquestos crestons comensan al collet a má dreta del camí empedrat d'Escornalbou, que anomenem lo Puig Ferrós. A son peu se treballá de temps inmemorial pera extreuren la barita, que poch valia en lo passat, segurament buscant la mena de plom que aquell mineral casi sempre porta en sas parts.”¹¹⁶

En un altre punt, Toda assenyala la necessitat d'establir una plaça militar a la zona d'Escornalbou que cuidés de les mines en temps dels romans. En canvi, no es localitza una referència prou clara sobre l'interès que podrien tenir els àrabs en continuar l'activitat minera de la zona. Tanmateix, hem de suposar que Toda es documentà amb l'obra de mossèn Joan Serra-Vilaró, qui tampoc posà més èmfasi que Toda en tractar l'ocupació àrab d'Escornalbou (vegeu annex XIII).

“Lo gran camp militar d'Escornalbou sols pot esser romá. Als senyors de Tarragona convenia tenir allí un establiment que cuydés de las minas de plom tan abundants en la comarca, y era per ells un centinella avansat de la rica planura que jeya a sos peus.”¹¹⁷

Al peu del vessant nord-est de la muntanya d'Escornalbou, a la cota cinc-cents deu metres, es localitza la mina “Iris 18” rica en galena (vegeu imatge 48, 49 i 50). S'accedeix per un camí senyalitzat a la cruïlla entre el punt quilomètric 4 de la carretera TP-3211 i el camí de Vilanova d'Escornalbou i l'Argentera (vegeu annex IV). Cal

¹¹⁶ TODA i GÜELL, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal societat arqueològica, 1926, p. 11. En la mateixa descripció, Eduard TODA anota que a la muntanya d'Escornalbou es localitzen crestons d'una formació de barita, ben indicadora de formacions mineralògiques de plom, ferro i coure.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 37.

destacar que, un centenar de metres més a l'est, existeix una altra mina, també de galena, anomenada "Iris 14"; ambdues abandonades.

D'una manera més empírica, hem descobert que al llarg del segle XX van existir diferents mines a la zona: "Restaurada", "Impensada", "Blanca", "Serafina", "Atrevida", "Porvenir", "María" i "Anita". El mineral extret era la galena i la baritina, es transportava en mula fins a Vilanova d'Escornalbou i d'allí en ferrocarril fins a Reus (vegeu imatge 51)¹¹⁸. En un apunt d'història, durant el segle XIX es va continuar amb d'activitat minera de la muntanya d'Escornalbou:

" Así, en 1843, el vicecónsul inglés en Tarragona, John Bridgman, adquirió buena parte de la zona del convento-monasterio de Sant Miquel d'Escornalbou (abandonado hacía unos años) con la intención precisamente de beneficiar al menos una mina: la "Restaurada", que comenzó a ser explotada por la compañía La Restauradora (como puede verse, denominación ligada a la de la propia mina), pero durante muy poco tiempo (menos de un año).¹¹⁹

Com hem comentat més amunt, el 1926, Eduard Toda ja feia referència a aquestes explotacions mineres i assenyalava la hipòtesi d'haver sigut explotades en temps immemorials. A més, Toda també apunta que a mitjans del segle XIX, el doctor Marian Alberich de Reus, feu engegar de nou l'empresa d'extracció mineralògica a la muntanya d'Escornalbou, però no donà els resultats esperats i s'abandonà el projecte. Aquest relat coincideix amb l'exposat més amunt per Joan Vinyoles.

A partir del nostre estudi de camp a la muntanya d'Escornalbou, proposem la teoria que, tant la "Font del Sarraí" com la "Capella de les Verges", ambdues cavitats tallades a l'interior del vessant occidental de la muntanya d'Escornalbou, podrien haver estat la boca de dues mines. Les proves les tenim en les marques gravades a les parets rectilínies que es poden observar a simple vista i la forma quadrangular d'ambdues boques d'entrada (vegeu annex IV per ubicació en el mapa i imatges 54, 55, 56, 57 i 58).

Així, en la "Font del Sarraí", una explicació del perquè d'aquella singular cavitat a la muntanya, tractant-se d'una font d'aigua, té més sentit una boca de mina que no pas el fet de donar una forma quadrangular a una font, on l'aigua brollaria de manera natural sense la necessitat de la intervenció de la mà de l'home. I el mateix podem deduir de la

¹¹⁸ VINYOLES VERDAGUER, Joan (et altri). La mina "Iris 18" (grupo minero "Porvenir"), Escornalbou, Riudecanyes, el Baix Camp, Tarragona. A: Paragénesis / 2019-2. p. 9-10.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 10.

“Capella de les Verges”. Segons sembla, es va aprofitar la boca de la possible mina abandonada per tal de convertir-la en una capella. Això és el que interpretem a partir de les marques cisellades a les parets de la cavitat i de la forma quadrangular de l’actual capella.

En definitiva, les proves de l’activitat minera de la muntanya d’Escornalbou són poc concloents. Es fa arriscat proposar de manera empírica una hipòtesi encaminada cap a la datació de l’extracció i encara més pronunciar-nos en relació a la titularitat de l’empresa minera. Aquesta dificultat per establir un criteri està fonamentada per la inexistència d’estudis arqueològics¹²⁰, fet reclamat pels mateixos autors consultats en aquest treball.

Ara bé, les troballes materials que han descrit aquests autors, apunten cap a la teoria que els romans explotaren una extensa àrea mineralògica del Priorat i del Baix Camp i que la destinació d’aquests materials era Tàrraco. D’una manera similar podem concloure l’explotació minera andalusina a partir dels historiadors àrabs, però amb destí de la càrrega a Tortosa.

¹²⁰ Ara per ara només disposem de l’estudi de camp del pare Joan SERRA VILARÓ de 1925, l’article de Joan VINYOLÉS VERDAGUER i les vagues referències en l’obra d’Eduard TODA i GÜELL.

7. Conclusions

L'anàlisi que hem dut a terme de les diferents fonts d'informació, més el treball de camp a la muntanya d'Escornalbou, no ens permeten concloure de manera clara quin és l'origen del Castell d'Escornalbou. Ara bé, sí que podem proposar per què es va construir una fortificació a Escornalbou en temps antics i quina va ser la seva definició en l'espai.

L'evident construcció d'una fortificació, així ho avala les restes arqueològiques localitzades a la muntanya, només podia tenir una funció militar. Les evidències físiques descobertes en el traçat de la fortificació en forma de carreus apilats, només poden indicar la construcció d'aquesta fortalesa. La definició en l'espai del clos l'hem establert a partir de les restes arqueològiques descobertes a la zona i de l'anàlisi de les fonts d'informació.

Així mateix, creiem que la funció d'aquesta fortificació, i a l'espera de nous estudis arqueològics en la zona que ens aportin més dades empíriques, podria ser la de guaita del territori i la de custòdia de les mines de galena de la muntanya d'Escornalbou. La definició de fortalesa, ve evidenciada per les restes arqueològiques localitzades a la muntanya en forma de carreus apilats i que, ara per ara, ho interpretem com a parts d'un clos militar que circumdava la muntanya i el seu cim.

En aquest sentit, pronunciar-se sobre l'origen de les primeres construccions seria força agosarat atenent les actuals proves i els indicis circumstancials i poc conclouents. Per un cantó, creiem que els romans podrien haver tingut un interès a fortificar Escornalbou com a punt de guaita i defensa de la capital Tàrraco (dista a 28 quilòmetres en línia recta), sobretot en l'època de l'emperador August (27 aC-14 dC), atenent la història de la cocapitalitat de Tàrraco i Roma durant l'Imperi Romà, fet que portà associat un programa de millores urbanístiques, monumentals i militars, tant a la ciutat com a la rodalia; la construcció de la Via Augusta podria facilitar la logística entre Tàrraco i Escornalbou.

Tanmateix, aquesta idea només són que suposicions, indicis i hipòtesis sense un suport empíric evident que ens confirmi tal construcció romana a Escornalbou. Amb això, el que volem dir, és que, una futura investigació especialitzada en la història romana de Tàrraco, una anàlisi en el mateix sentit com el que hem dut a terme en aquest treball amb relació a la historiografia musulmana del territori d'al-Andalus en l'actual província de

Tarragona, seria un element empíric a tenir en consideració. El mateix podem dir amb relació a la historiografia visigoda.

L'altre element de pes que ens ha fet pensar en algun moment l'interès romà en construir una fortalesa a Escornalbou són les mines de galena. Tot i l'evidència de les restes arqueològiques d'origen romà descobertes a la cova "Josefina" per l'arqueòleg i mossèn Joan Serra i Vilaró, són insuficients com per afirmar d'una manera pràctica la presència romana a Escornalbou i encara menys el fet d'haver construït una fortalesa per tal de defensar els interessos miners o com a guaita del territori.

En aquest sentit, creiem necessari un estudi arqueològic de la zona minera que avaluï d'una manera més empírica la presència romana en la muntanya d'Escornalbou, fet que ens permetria concloure d'una manera més raonable l'interès dels romans en construir la fortificació d'Escornalbou. Ara per ara, doncs, només podem exposar, de manera feble, la possibilitat de l'establiment romà a la zona per tal de custodiar la indústria minera.

El que sí que podem afirmar d'una manera més evident és l'ocupació àrab de la fortificació *husûn* d'Escornalbou. No cal entrar en més detalls dels ja expressats en el treball, en tant el Castell d'Escornalbou (*thughûr*) fou una fortificació àrab depenent del baluard de Siurana (*thughûr*), depenent de la Suda de Tortosa (*'awâsim*), fins al 8 de maig de 1162.

Aquesta conclusió l'hem extret a partir de la documentació medieval cristiana de 1154 i 1170, en contra del que podríem esperar en primera instància de la historiografia medieval musulmana. Com a hipòtesi, atenent l'accent del relat de la bibliografia cristiana, és molt probable que a partir de 1170, quan s'inicià la repoblació i la construcció de la canònica agustiniana d'Escornalbou, es destruís qualsevol vestigi o indici arquitectònic musulmà. A partir d'aquest punt històric, les diferents opcions cristianes que ocuparen la muntanya d'Escornalbou varen modelar sense contemplacions les antigues estructures militars per edificacions religioses. La cronologia exposada en el punt 2 així ho diu; un dels dos objectius secundaris que ens havíem proposat resoldre a l'inici del treball.

Tampoc hem localitzat cap document ni prova empírica que ens avaluï de manera evident la construcció de la fortalesa d'Escornalbou per part dels musulmans; només hipòtesis procedents de la historiografia contemporània. Així doncs, de la historiografia

musulmana concloem que no s'ha escrit cap referència explícita d'Escornalbou, fet que ens porta a la conclusió de la poca importància militar d'Escornalbou en època d'al-Andalus.

Aquest fet retroba certa complicitat amb l'estructuració del territori andalusí a partir del segle IX. Doncs, només podem proposar la hipòtesi que els musulmans estigueren a Escornalbou en condició militar de guaita (*selòquia*), d'avançada del baluard de Siurana (*husûn* i *thughûr*), depenent de la suda de Tortosa (*'awâsim*), i en menor mesura, en condició de custòdia de l'activitat minera, tasca que s'ha de demostrar en una nova recerca arqueològica, ja que fins al moment, tampoc s'ha localitzat cap element físic que ens avaluï de manera empírica l'activitat minera àrab d'Escornalbou.

Quant al treball de camp, una de les proves que ens ha conduït cap a una certa confusió són les dues portalades d'accés al recinte monumental. Creiem que són de dues civilitzacions diferents, però sense poder identificar-les amb claredat. La primera portalada és un arc de mig punt, amb una escultura d'un cap de bou incrustat al zenit de l'arc, fet que s'ha de tenir en consideració atesa la iconoclàstia musulmana.

La segona arcada és una volta de canó i deduïm que, potser, es construí amb anterioritat a la primera portalada atesa la millor integració i alineació arquitectònica amb el traçat del clos. Ara bé, és difícil d'assegurar, primer, pels materials contemporanis existents entre els carreus que formen l'arc, i segon, per l'escultura incrustada de la lletra Tau amb la data de MCMXII al zenit de l'arcada.

Amb tot, pensem que Eduard Toda volgué refermar la seva hipòtesi sobre el passat romà d'Escornalbou, tan abundant en referències en el seu llibre. No obstant això, pensem que l'arquitectura musulmana podria haver utilitzat l'arcuació de la volta de canó en emplaçaments militars de menor importància, com podria ser el cas d'Escornalbou, en tant construcció ràpida i senzilla.

En el marc de l'anàlisi del clos exterior hem localitzat múltiples carreus de pedra blanca que ens assenyalen l'existència d'una muralla. Encara més, hem pogut constatar de manera empírica, l'existència de dues muralles. La del clos exterior sembla ser més evident. La del clos del cim, i en menor mesura, el clos de l'actual plaça de l'església i la muralla que unia els dos closos interiors, són menys evidents. D'altra banda, l'existència de les muralles, el fet de la seva construcció, no és l'element empíric indubtable que ens

desvetlla l'origen del Castell d'Escornalbou, per tant la controvèrsia sobre l'origen del Castell continua sense resoldre's.

No podem concloure aquest treball sense fer una referència explícita als motius que varen empènyer Eduard Toda a engegar l'empresa de reconstrucció de les runes del Castell d'Escornalbou a partir de 1907. En una breu síntesi, la Renaixença catalana fou un període de recuperació i restabliment de la cultura catalana. Dins d'aquest context, Eduard Toda, com molts altres personatges il·lustres de l'època, volgueren reconstruir la història de Catalunya, fonaments de l'actual identitat catalana. I la muntanya d'Escornalbou, sempre imponent i a l'aguait, forma part d'aquest llegat.

8. Textos d'autors àrabs¹²¹

- AL-BAKRI, *Kitab al-Masalik wa l-mamalik (Gugrafiyat al-Andalus wa Urúbba min...)* ed. °A. R. °ALI AL-HAYYI, Beirut 1387/1968.
- AL-HIMYARI, ed. É. LÉVI-PROVENÇAL, *La Péninsule Ibérique au Moyen Age d'après le Kitab al-rawd al-Mi^ctâr d'al-Himyari*, El Caire-Leiden 1938, i ed. IHSÂN^C ABBÂS, *Kitâb al-rawd*, Beirut 1975 i 1984.
- AL-IDRÏSÏ, *Uns al-muhag wa rawd al-furag*, ed. J.A. MIZAL, *Los caminos de al-Andalus en el siglo XII según Uns al-muhag wa rawd al-furag (solaz de corazones y prados de contemplación)*, CSIC, Madrid, 1989.
- AL-ZUHRI, *Kitâb al-Ga^crâfiyya. Mappemonde du caliphe al-Ma'mûn reproduite par Fazâri (III^c/IX^c s.) rééditée et commentée par Zuhri (VI^c/XII^c s.)* ed. M. HADJ-SADOQ, "BÉO", XXI (1968), 3-312.
- YAQUT, *Mu^cgam al-buldan*, ed. F. WÜSTENFELD, 6 vols., Leipzig 1866-1873 i ed. Anònima, 5 volums, Beirut, s.d.

9. Bibliografia

- ABELLA i CREUS, Joan. *Minerals i mines de la Conca de Bellmunt del Priorat* [en línia]. Sabadell: Fons Mineralògic de Catalunya, 2008. [Consulta: 26 abril 2021]. Disponible a: https://issuu.com/joanastor/docs/minerals_i_mines_de_la_conca_de_bellmunt_del_prior
- ABELLA CREUS, Joan; CURTO MILÁ, Carles; FABRE FORNAGUERA, Jordi. *Bellmunt del Priorato. Un yacimiento histórico en Cataluña. A: Cuaderno de Campo*. [Consulta: 10 maig 2021]. Disponible a: <https://www.recercat.cat/bitstream/handle/2072/433835/bellmunt.pdf?sequence=1>
- BARRAQUER i ROVIRALTA, Gaietà. *Las Casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Barcelona: Impr. de F.J. Altés y Alabart, 1906. 2 v. (Biblioteca Digital d'Història de l'Art Hispànic). [Consulta: 19 maig 2021] Disponible a: <https://ddd.uab.cat/record/56959>.
- BOLÒS i MASCLANS, Jordi. Riudecanyes. Castell Sant Miquel d'Escornalbou. Castell d'Escornalbou. A: PLADEVALL i FONT, Antoni (dir.) *Catalunya Romànica. El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*. Vol. XXI. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1995.
- BRAMON PLANAS, Dolors. *Nous textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya medieval (continuació de l'obra de J. M^o Millàs i Vallicrosa* [en línia]. Tesi doctoral presentada a la Universitat de Barcelona, 1998. [Consulta 25 abril 2021]. Disponible a: <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/35562>
- BRAMON PLANAS, Dolors. *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*. Eumo editorial: Vic, 2002.

¹²¹ Aquestes referències s'han obtingut de l'obra de BRAMON PLANAS, Dolors. *Nous textos d'historiadors musulmans referents a la Catalunya medieval (continuació de l'obra de J. M^o Millàs i Vallicrosa)*. Tesi doctoral presentada a la Universitat de Barcelona, 1998.

- CABRÉ, Tate. *Cuba a Catalunya. El llegat dels indians* [en línia]. Valls: Cossetània edicions, 2000 [Consulta: 5 abril 2021]. Disponible a: <https://www.cossetania.com/cuba-a-catalunya-775>.
- Canal Blau TV. “Salvador Samà i Martí. Més enllà del seu testament.” [en línia]. 2016. <http://canalblau.alacarta.cat/garraf-al-dia/capitol/salvador-sama-i-marti-mes-enlla-del-seu-testament> [Última consulta: 22 març 2021]
- CATALÀ I ROCA, Pere; BRASÓ i VAQUÉS, Miquel. Castell d’Escornalbou. A: CATALÀ i ROCA, Pere (dir.). *Els castells catalans*. Volum IV. Barcelona: Rafael Dalmau, 2011. 2a ed., vol. IV, p. 161-166.
- COLL i ALENTORN, Miquel. *Gran Enciclopèdia Catalana*. Vol. 7. GIRALT i RADRIGALES, Jesús (dir.). Barcelona: Enciclopèdia Catalana, juny del 1990. 3a reimp.
- Diputació de Tarragona. *Any Toda* [en línia]. Tarragona, 2016. [Consulta: 13 març 2021]. Disponible a: <http://www.dipta.cat/any-toda>
- Diputació de Tarragona. *El castell d’Escornalbou i els seus boscos* [en línia]. Tarragona. [Consulta 13 març 2021]. Disponible a: <http://www.dipta.cat/ca/castell-descornalbou-i-els-seus-boscos>
- DOREL-FERRÉ, Gràcia. Los orígenes del capital industrial catalán: el ejemplo de la familia Puig de Vilanova i la Geltrú. *Revista de Historia Industrial. Economía y empresa* [en línia], Universitat de Barcelona: Barcelona, 1995, núm. 8. P. 173-192, [consulta: 10 març 2021]. Disponible a: <https://www.raco.cat/index.php/HistoriaIndustrial/article/download/62991/84860>
- GONZALVO i BOU, Gener. *Eduard Toda i Güell i el salvament del M. de Poblet a través del seu epistolari*. Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 2005.
- GORT JUANPERE, Ezequiel. *De quan Siurana era Xibràna* [en línia]. Reus: Carrutxa.com, 1970?. [Consulta: 2 maig 2021]. Disponible a: <https://www.carrutxa.cat/biblioteca/index.php?cerca=GORT%20JUANPERE,%20EZEQUIEL&arxiu=fitxa&origen=document&ide=109>
- GORT JUANPERE, Ezequiel. Sant Miquel d’Escornalbou. A: PLADEVALL i FONT, Antoni (dir.) *Catalunya Romànica. El Tarragonès, el Baix Camp, l’Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*. Vol. XXI. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1995.
- GORT OLIVER, Jordina. *Eduard Toda i Güell. Ideologia i escriptura (1855-1941)* [en línia]. Tesi doctoral presentada a la Universitat de Barcelona, 2003. [Consulta: 13 de març de 2021]. Disponible a: <https://www.tesisenred.net/handle/10803/285581>
- HERNÁNDEZ, F. Xavier. *Història militar de Catalunya. Vol. I: Dels ibers als carolingis*. Barcelona: Rafael Dalmau, editor, 2001.
- Institut d’Estadística de Catalunya. *Evolució de la població de fet* [en línia]. Generalitat de Catalunya: Barcelona, 2021. [Consulta 22 abril 2021]. Disponible a: <https://www.idescat.cat/pub/?id=shd&n=1341&by=mun>
- *lletra*. *Nou diccionari 62 de la literatura catalana*. La Renaixença [en línia] [data de consulta: 13 de març de 2021]. Disponible a: <https://lletra.uoc.edu/ca/periode/la-renaixenca/detall>

- LÓPEZ, Oriol. *De Colón a Joan Güell: el pasado colonial y esclavista de Barcelona, a debate* [en línia]. Barcelona: 20 minutos, 2020. [Consulta: 15 març 2021]. Disponible a: <https://www.20minutos.es/noticia/4297159/0/de-colon-a-joan-gueell-el-pasado-colonial-y-esclavista-de-barcelona-a-debate/>
- LÓPEZ PEREIRA, Eduardo. *Continuitat Isidorina Hispana. Crònica Mozàrabe de 754*. Madrid: Obra Social en col·laboració, 2009.
- MACIAS SOLÉ, Josep M. August descansa a Tàrraco. A: DE RIQUER i PERMANYER, Borja. *Història mundial de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 2018.
- MASIP, Ramon; ORENSANZ, Toni; VINUESA, Manel (dir.). *Les set vides d'Eduard Toda* [vídeo en línia]. mab's vídeo produccions & makingmovies. 2016. Disponible a: <https://vimeo.com/179919380>
- MASSÓ CARBALLIDO, Jaume (ed.). *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell, 1876-1891 (amb un apèndix de 1907)*. Reus: Institut Municipal de Museus de Reus, 2008.
- MATHEU, Rosa. *Vida i obra de Francesc Matheu*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1971.
- NOGUERA GUILLÉN, Jaume. Cartaginesos i romans lluiten en territori català. A: DE RIQUER i PERMANYER, Borja. *Història mundial de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 2018, p. 85-91.
- NOGUERA GUILLÉN, Jaume. *La Conquesta romana de Catalunya*. Tarragona: ICAC, 2011.
- NOGUERA GUILLÉN, Jaume. Los campamentos romanos en el curso inferior del río Ebro durante la segunda Guerra Púnica. A: *XX Congreso internacional de estudios sobre la frontera romana. Anejos de Gladius 13* (Vol. 1). Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Ediciones Polifemo, 2009, p. 329-338.
- PAPIÓ, Joan. *Facsimil del llibre "La història d'Escornalbou" del pare Joan Papió. Any 1765*. Valls: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1987.
- PUIGFERRAT I OLIVA, Carles. *Catalunya Romànica*. Vol. XXI, El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1995.
- Qantara. Patrimonio mediterráneo. *La arquitectura militar* [en línia]. París, 2008 [consulta: 6 juny 2021]. Disponible a: https://www.qantara-med.org/public/show_document.php?do_id=862&lang=es&vi_id=250
- ROVIRA i SANGENIS, Jacint. *Relación històrica del Castillo de Escornalbou*. Tarragona: Imprenta de Antonio Puigrubí y Canals. 1847. Facsimil editat per l'ajuntament de Riudecanyes el 1986. Disponible a la biblioteca Pere Anguera de Reus.
- SERRA i VILARÓ, Joan. *Escornalbou prehistòric. Castell de Sant Miquel d'Escornalbou MCMXXV*, 1925.
- TODA y GÜELL, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyat Societat Arqueològica, 1926.
- VARELA, Andreu et al. *Història de Catalunya*. Barcelona: Columna, 1996.

- VINYOLES VERDAGUER, Joan (et altri). La mina “Iris 18” (grupo minero “Porvenir”), Escornalbou, Riudecanyes, el Baix Camp, Tarragona. A: *Paragénesis* / 2019-2.
- VITAL, Ferran. La conquesta de Tortosa: la croada catalana [en línia]. *Sàpiens*. Barcelona: 2011. [Data de consulta: 9 de maig de 2021]. Disponible a: <https://blogs.sapiens.cat/historiadorvital/2011/06/14/la-conquesta-de-tortosa-la-croada-catalana/>.
- YÁÑEZ, César. Los negocios ultramarinos de una burguesía cosmopolita. Los catalanes en las primeras fases de la globalización, 1750-1914. *Revista de Indias* [en línia], Universitat de Barcelona: Barcelona, 2006, vol. LXVI, núm. 238. P. 670-710, [consulta: 10 març 2021]. Disponible a: <https://doi.org/10.3989/revindias.2006.i238.336>

10. Recursos cartogràfics

- Institut Cartogràfic de Catalunya. *Ortofoto de l'emplaçament del Castell d'Escornalbou* [en línia]. Escala 1:2500. Barcelona: ICC, 2021. [Consulta: 13 d'abril de 2021]. Disponible a: <https://appmaps.icgc.cat/index.html?zoom=7&lat=4555013&lon=325091>
- Institut Cartogràfic de Catalunya. *Mapa topogràfic de l'emplaçament del Castell d'Escornalbou* [en línia]. Escala 1:5000. Barcelona: ICC, 2021. [Consulta: 13 d'abril de 2021]. Disponible a: <https://appmaps.icgc.cat/index.html?zoom=7&lat=4555013&lon=325091>
- Google LLC [programa informàtic]. *Google Earth Pro*. Versió 7.3.3.7786 (64-bit). Estats Units, 2020.

11. Annexos

ANNEX I

Mapa 1. En groc, interpretació de la frontera oriental entre musulmans i cristians a partir del segle X dC. A partir de l'estudi de la historiografia àrab medieval del text de Dolors BRAMON. Imatge extreta de Google Earth Pro V. 7.3.3.7786 (64-bit).

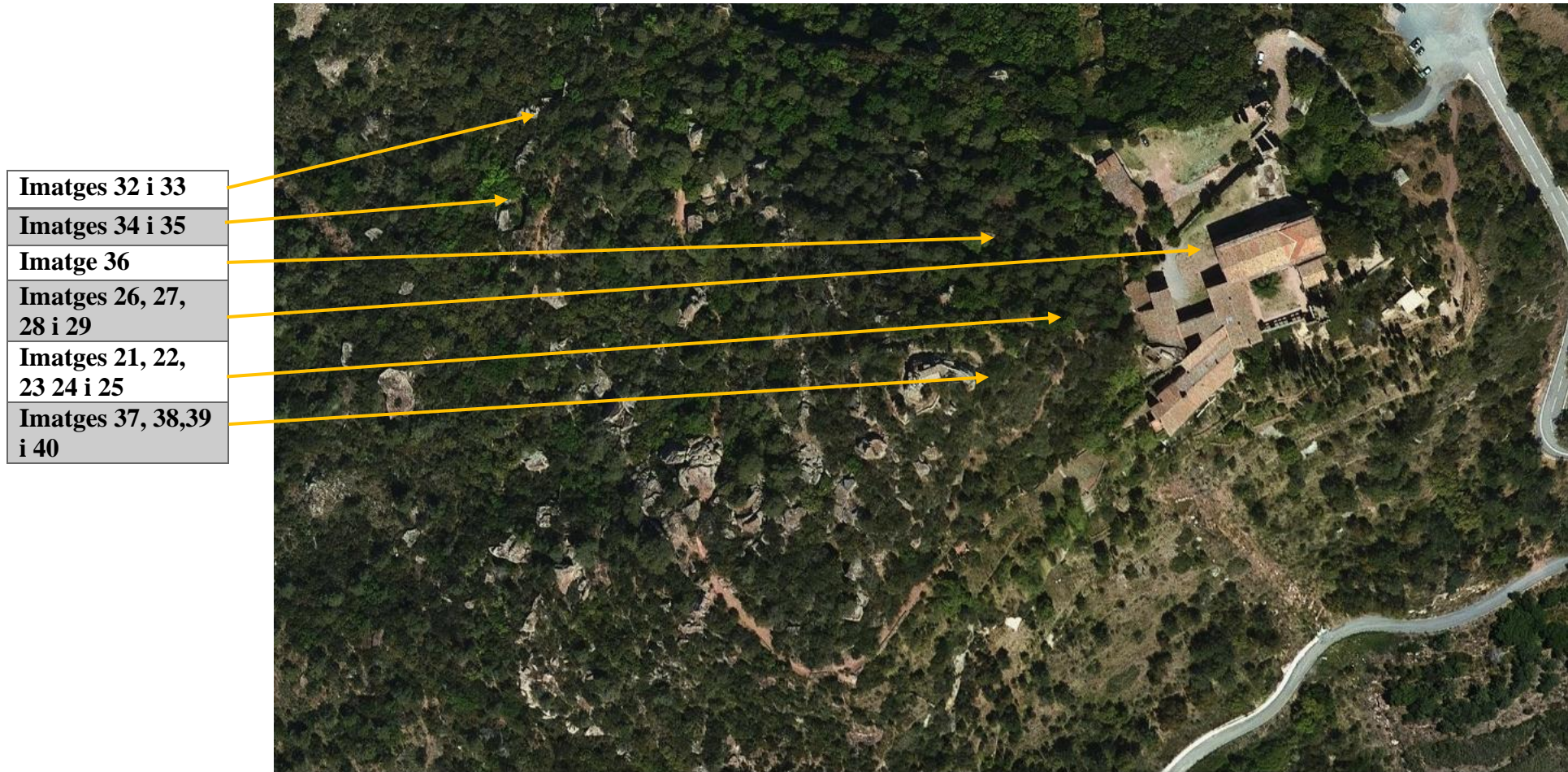
ANNEX II

Muntanyes i costa del Garraf	Tarragona	Cap de Salou	Golf de Sant Jordi (Mar Mediterrània)	Serralada de Tramuntana de l'illa de Mallorca	Cim de la Portella (723 m) i el Molló del Puntaire (728 m), davant del pas del Coll de Balaguer	Delta de l'Ebre
-------------------------------------	------------------	---------------------	--	--	--	------------------------

Imatge 1. Visió panoràmica del Camp de Tarragona i el Delta de l'Ebre des de l'ermita de Santa Bàrbara, al cim de la muntanya d'Escornalbou (641 m). Imatge digital de l'autor presa el 3 de maig de 2021; un dia sovellós. Des d'aquest indret es pot observar tota la Costa Daurada, el Golf de Sant Jordi, la desembocadura del riu Ebre i l'illa de Mallorca.

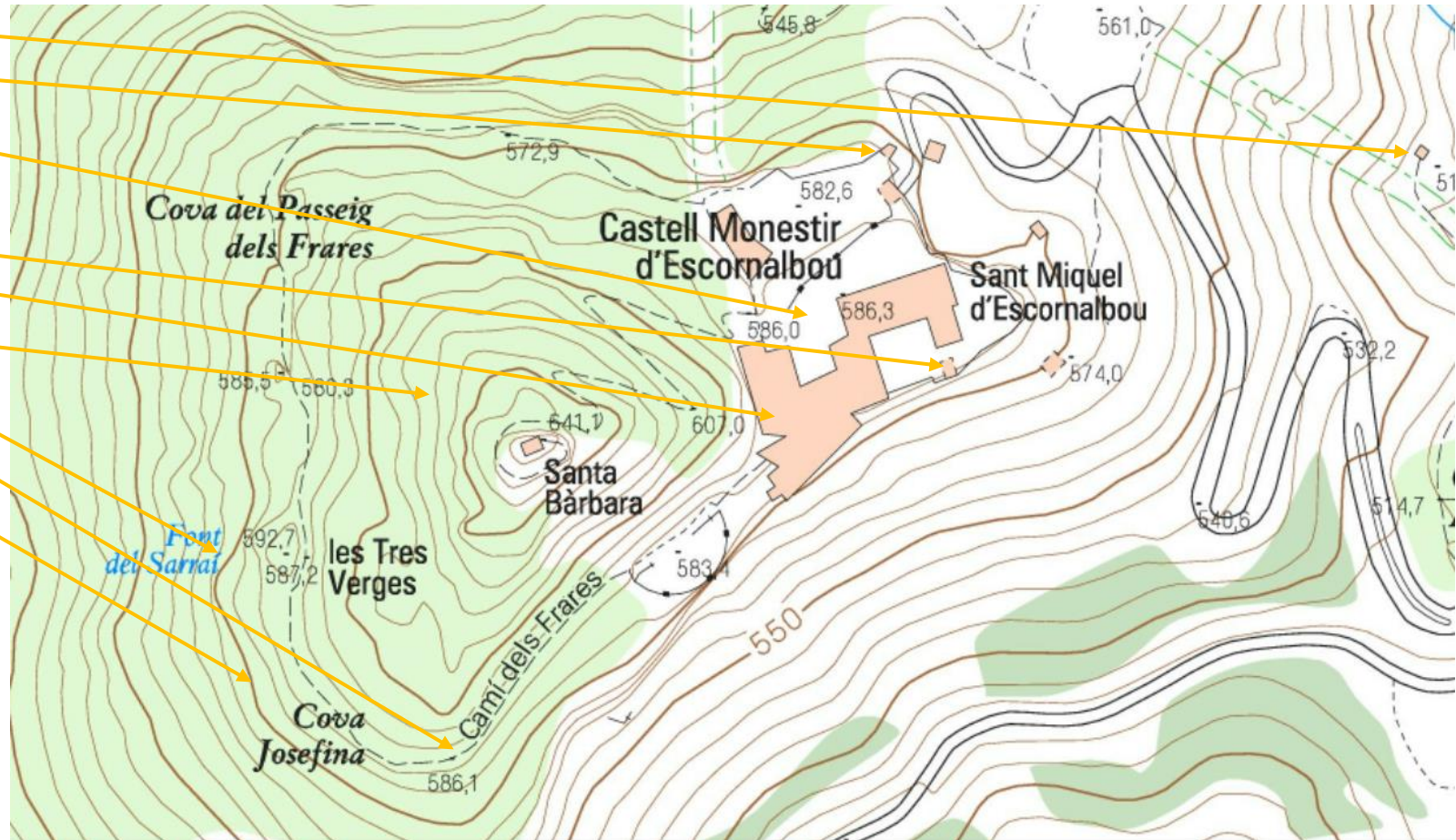
ANNEX III. Ortofoto del Castell d'Escornalbou

Mapa 2. Institut Cartogràfic de Catalunya. *Ortofoto de l'emplaçament del Castell d'Escornalbou.* Escala 1:2500. Barcelona: ICC, 2021. Geolocalització de les imatges en el mapa cartogràfic d'Escornalbou.

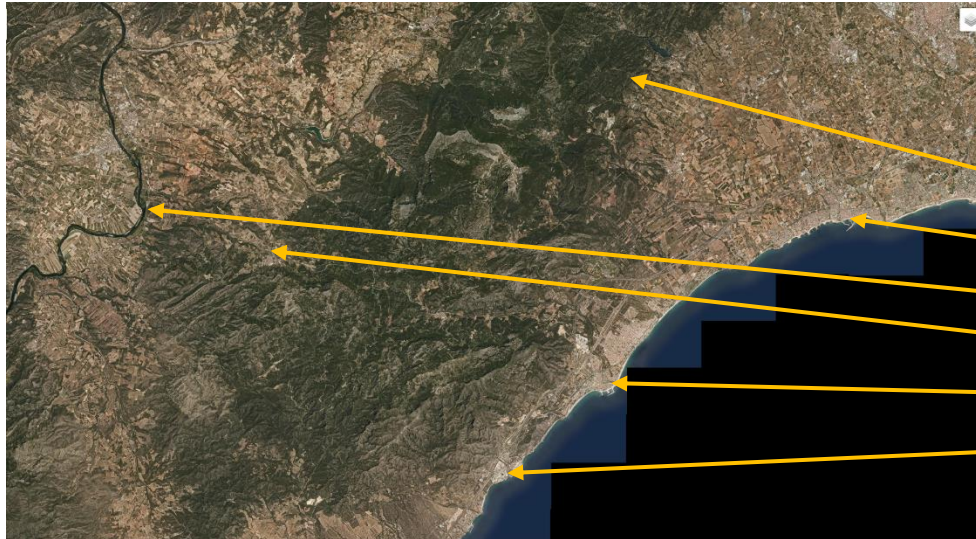
ANNEX IV. Mapa topogràfic del Castell d'Escornalbou

Mina "Iris 18"
Torre nord
Possible ubicació de la portalada d'accés al clos interior
Torre est
Cota 586 m
Capella de les Verges
Font del Sarraí
Camí dels Frares
Línia de carena de 575 m

Mapa 3. Institut Cartogràfic de Catalunya. *Mapa topogràfic de l'emplaçament del Castell d'Escornalbou.* Escala 1:5000. Barcelona: ICC, 2021. Localització d'indrets i accidents geogràfics em mapa topogràfic.

ANNEX V. Ortofotos del Camp de Tarragona i Terres de l'Ebre

Mapa 5. Institut Cartogràfic de Catalunya. *Ortofoto de l'inici de la Serralada Litoral Catalana al Coll de Balaguer, TM de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant, municipis meridionals del Camp de Tarragona.* Escala 1:25.000. Barcelona: ICC, 2021.

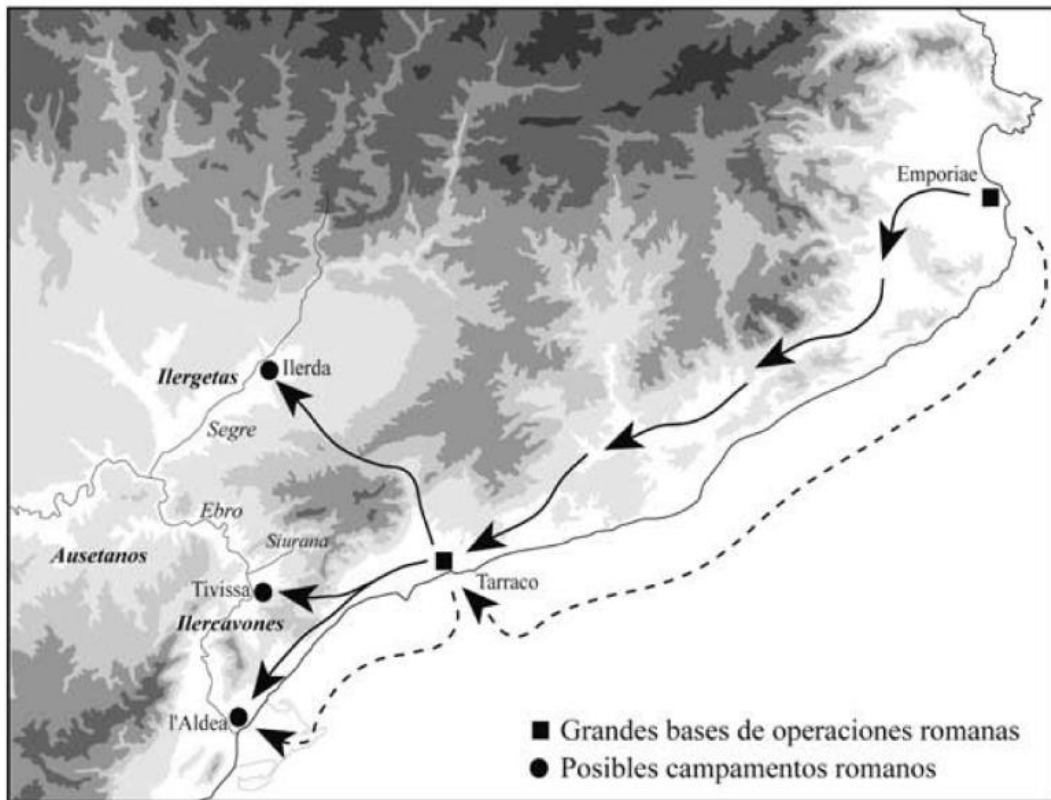
Castell d'Escornalbou
Cambrils
Riu Ebre
Tivissa
L'Hospitalet de l'Infant
Coll de Balaguer

Fortificacions militars republicanes de la Guerra Civil, al Coll de Balaguer, TM Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant
Concentració de les vies de comunicació entre les Terres de l'Ebre i el Camp de Tarragona al Coll de Balaguer: N-340, A-7, AP-7 i el ferrocarril d'alta velocitat Barcelona-València
Central Nuclear Vandellòs II

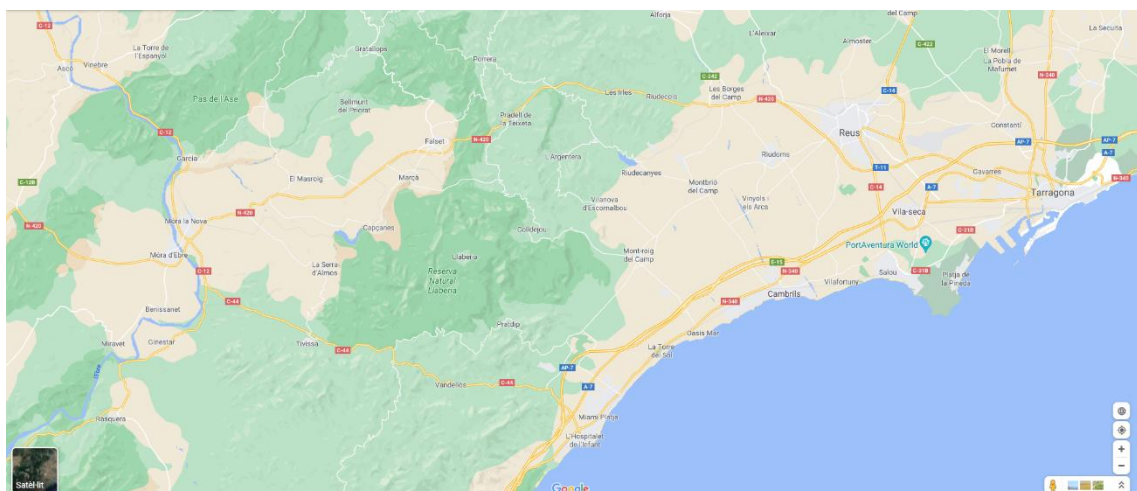

Mapa 4. Institut Cartogràfic de Catalunya. *Ortofoto de l'inici de la Serralada Litoral Catalana al Coll de Balaguer, TM de Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant, ampliació del mapa 5.* Escala 1:5000. Barcelona: ICC, 2021.

ANNEX VI

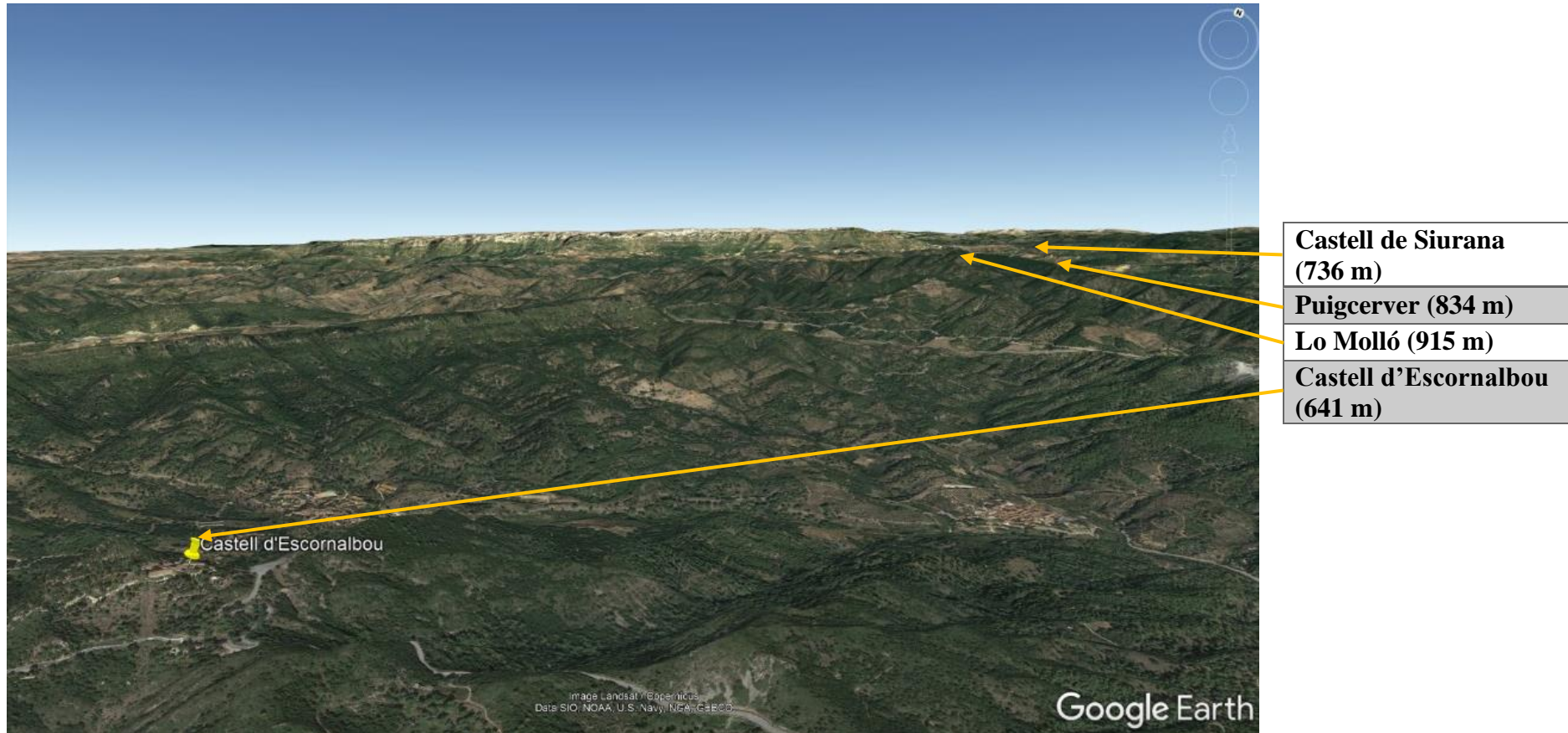

Mapa 6. Campaments romans a llerda, Tivissa i l'Aldea durant la Segona Guerra Púnica (218-201 aC). Cal observar el destacament militar passant pel Coll de Balaguer i la divisió de l'exèrcit romà per arribar a Tivissa, maniobra que es podria observar des de la muntanya d'Escornalbou. [Imatge digital]. A: NOGUERA GUILLÉN, Jaume. *Los campamentos romanos en el curso inferior del río Ebro durante la segunda Guerra Púnica*.

Mapa 7. Eix de comunicació terrestre actual entre Tarragona i les Terres de l'Ebre. La N-340, A7 i AP-7 segueixen el traçat de la Via Augusta, mentre que la C-44 comunica la mar Mediterrània amb l'Ebre passant per Tivissa. Mapa extret de Google Maps.

ANNEX VII

Mapa 8. Mapa geogràfic en 3D de l'àrea compresa entre el Castell d'Escornalbou, el Montsant i el Castell de Siurana. Google Earth Pro V. 7.3.3.7786 (64-bit). Proposta de comunicació visual entre el Castell d'Escornalbou i Siurana passant per l'enllaç del cim de Puigcerver (834 m) i Lo Molló (915 m).

ANNEX VIII

Castell de Siurana (736 m)
Lo Molló (915 m)
Puigcerver (834 m)
Castell d'Escornalbou (641 m)

Mapa 9. Mapa topogràfic de l'àrea compresa entre el Castell d'Escornalbou, el Montsant i el Castell de Siurana. Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, escala 1: 100.000. Proposta de comunicació visual entre el Castell d'Escornalbou i Siurana passant per l'enllaç del cim de Puigcerver (834 m) i Lo Molló (915 m).

ANNEX IX

(Brevíssima biografia i bibliografia dels cronistes musulmans medievals)¹²²

- a) AL-ZUHRĪ (segle VI/XII) és un geògraf probablement d'Almeria que escriví una obra geogràfica amb nombroses notícies històriques, editada per M. HADJ-SADOQ, *Kitab al-Dja'rafiyya. Mappemonde du caliphe al-Ma'mūn reproduite par Fazari (III/IX s.) rééditée et commentée par Zuhri (VIe/XIIe s.)*, "Bulletin d'Etudes Orientales" (Damasc), XXI (1968), 3-312. Hi ha una traducció parcial al castellà de D. BRAMON, *El mundo en el siglo XII. Estudio de la versión castellana y del "Original" árabe de una geografía universal: "El tratado de al-Zuhri"*, AUSA, Sabadell 1991; ID, *El Levante peninsular andalusí en la Geografía de al-Zuhri*, "AQ", VI (1985), 517-524, i ID, *Notícies sobre alimentació andalusina a la geografia d'al-Zuhri*, "I Col·loqui d'Història de l'Alimentació a la Corona d'Aragó. Edat Mitjana", 2 vols., IEI, Lleida 1995, II, 935-942.
- b) AL-BAKRĪ, geògraf de Còrdoba (m. 487/1094), és autor d'*al-Masalik wa l-mamalik*, editat i traduït parcialment pel Baró de SLANE, *Description de l'Afrique septentrionale*, Alger 1911 (reimpressió, París 1965). Segons Lévi-Provençal, la part andalusina fou utilitzada per al-Himyari. Hi ha traducció parcial al català de P. BALAÑA I ABADIA, *Els textos d'al-Bakri relatius a Catalunya*, "AF", 8 (1982), 97-104.
- c) YÄQÜT (m. 622/1229) és autor d'un diccionari enciclopèdic de geografia universal, *Mu'gam al-buldan*, editat per F. WÜSTENFELD, 6 vols., Leipzig 1866-1873. La part andalusina és traduïda al castellà per G. °ABD AL-KARIM, *La España musulmana en la obra de Yaquit (s. XII-XIII) Repertorio enciclopédico de ciudades, castillos y lugares de al-Andalus. Extraído del "Mu'gam al-buldan" (Diccionario de los paises)*, "CHI", Serie monogràfica-Islmáica Occidentalia, n° 6, Granada, 1974. Hi ha algunes correccions degudes a J. A. RODRÍGUEZ LOZANO, *Nuevos topónimos relativos a al-Andalus en el "Mu'gam al-buldan" de Yaquit*, "CHI" VIII (1977), 57-84.

¹²² texts extrets de BRAMON PLANAS, Dolors. *Nous textos d'historiadors musulmans referents a al Catalunya medieval (continuació de l'obra de J. M^o Millàs i Vallicrosa [en línia].* Tesi doctoral presentada a la Universitat de Barcelona, 1998. p. 18-21. Per més cronistes musulmans, consultar la tesi.

ANNEX X

(Text del pare Joan PAPIÓ)¹²³

“Es el monte de Escornalbou muy agradable, y alegre; ya por lo dilatado del terreno, à que se extiende la vista, pues desde el se registra todo el vasto Campo de Tarragona, hasta la montaña de Garraf, que sita poco mas de tres horas de la Ciudad de Barcelona, y todo el trecho tendrà veynte horas de largo; ya porque en los días claros, y serenos se descubre toda la Isla del Reyno de Mallorca; tantas Villas, Lugares, y Casas de Campo, de que esta poblado dicho Campo de Tarragona, con su Capital Ciudad antiquissima, que diò nombre a la España Tarraconense; ya finalmente por distar dicho monte solas tres horas del Mar, que se descubre desde cerca l entrada del rio Ebro en èl, hasta cerca de Barcelona.”

¹²³ Text extret de PAPIÓ, Joan. *Facsimil del llibre de “La història d’Escornalbou”*. Valls: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1987, p. 2.

ANNEX XI

(Brevíssima biografia del Cardenal Vidal i Barraquer)¹²⁴

La biografia del Cardenal Vidal i Barraquer és una mostra més dels valors de la Renaixença en el si de l'església catalana: predicar en català. Reivindicació que el 1923 l'enfrontà amb el militar colpista Primo de Rivera. Cambrilenc de naixement, el 1921 fou ordenat cardenal pel papa Benet XV. El 23 de juliol de 1936, a l'inici de la Guerra Civil Espanyola (1936-1939), la FAI, en un dels seus actes coneguts com el terror roig, l'engarjolà a Montblanc i amb la intenció d'eliminar-lo després de ser descobert al Monestir de Poblet, indret on es refugià gràcies a la complicitat d'Eduard Toda. Una operació discreta de rescat ordenada pel president Lluís Companys, i amb la participació directa de Ventura Gassol i Joaquim Guitert, el portà al Itàlia com a exiliat. El 1937 es va negar a signar la carta col·lectiva o carta dels bisbes promoguda per l'arquebisbe de Toledo i que pretenia donar suport al també general colpista Francisco Franco. Després de la Guerra Civil, el mateix Franco va vetar el retorn del cardenal a Tarragona, tot i les emissives vaticanes del papa Pius XII perquè s'autoritzés el seu retorn.

¹²⁴ Text refós de la bibliografia següent: Marc PONS, El Nacional.cat, 2019; Agnès LLORENS, La Vaguardia.com, 2019; Biblioteca Josep Salceda i Castells, Ajuntament de Cambrils, Cambrils.cat, 2021.

ANNEX XII

QUÈ MOTIVA L'EXCAVACIÓ A LA COVA JOSEFINA

(Per Joan SERRA-VILARÓ)¹²⁵

“En tornar de les seves vacances estiuenques del santuari de Lord, al passar per Solsona, l’Emm. Senyor Cardenal Vidal y Barraquer, a qui són deguts los meus treballs d’excavacions a la comarca de Solsona, va invitarme a que l’acompanyés ab son familiar lo canonge, aleshores de Sevilla, senyor Albaigès, al castell d’Escornalbou, fentmen grans llohances, que trobí sobradament justes al contemplar les ruïnes del grandíós temple romànic y les esplèndides construccions nascudes, ara de poch, dels munts de pedra deixats per la mà destructura del Any Trentacinch.

Llavors vaig tenir l’alta honor de conèixer al bon patrici N’Eduard Toda y Güell, a qui tant deu la cultura catalana, y a qui jo dech l’haver pogut presenciar les excavacions que vaig a descriure y la publicació d’aquesta memoria. [...]”

¹²⁵ Text extret de Joan SERRA-VILARÓ. *Escornalbou prehistòric*. Barcelona: Tallers Vidal, 1926, p. 9.

ANNEX XIII

RESUM DE LES TROBALLES A LA COVA JOSEFINA

(Per Joan SERRA-VILARÓ)¹²⁶

“Demés, com pot veures pel material que descriurem, en tots los temps prehistòrichs, començant pel neolítich, l’home havia entrevingut en aquesta cova. Y no solament en los temps prehistòrichs, sinó encara en los històrics y moderns havia buscat refugi en aquests amagatalls. Dels temps romans ne tenim lo testimoni únich, ab lo fragment de *terra sigillata* reporduhit en la làmina XX, número 3; dels visigots lo tenim ab les dues peces de fermall de la làmina XL, número 1 y 2. Los lladres y sarrahins s’hi amagaven, també, al segle XIIe, puix en la carta de donació d’aquest lloch al prior Joan de Sant Boy, feta pel rey Anfós en 1161 (1), trobem que vol que sia fortificat y poblat <<Quoniam in praedicto loco maximum ac densiosissimum nemus (habetur) horrendumque nimis ubi latrones et sarraceni raptores assidue latitant>>. ”

¹²⁶ Text extret de Joan SERRA-VILARÓ. *Escornalbou prehistòrich*. Barcelona: Tallers Vidal, 1925, p. 17.

ANNEX XIV

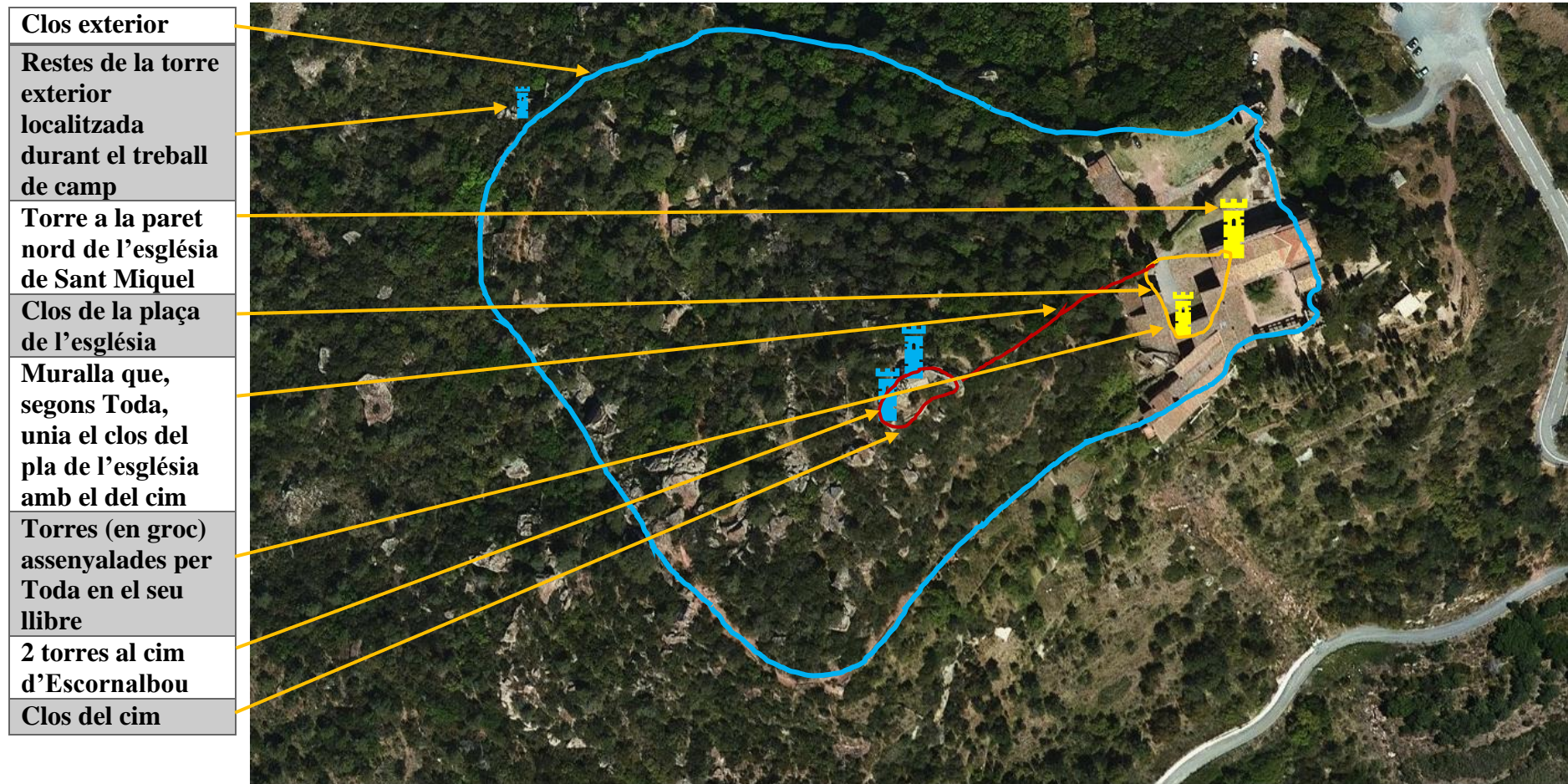
BREU DESCRIPCIÓ DE LA MURALLA EXTERIOR D'ESCORNALBOU

(Per Eduard TODA i GÜELL)¹²⁷

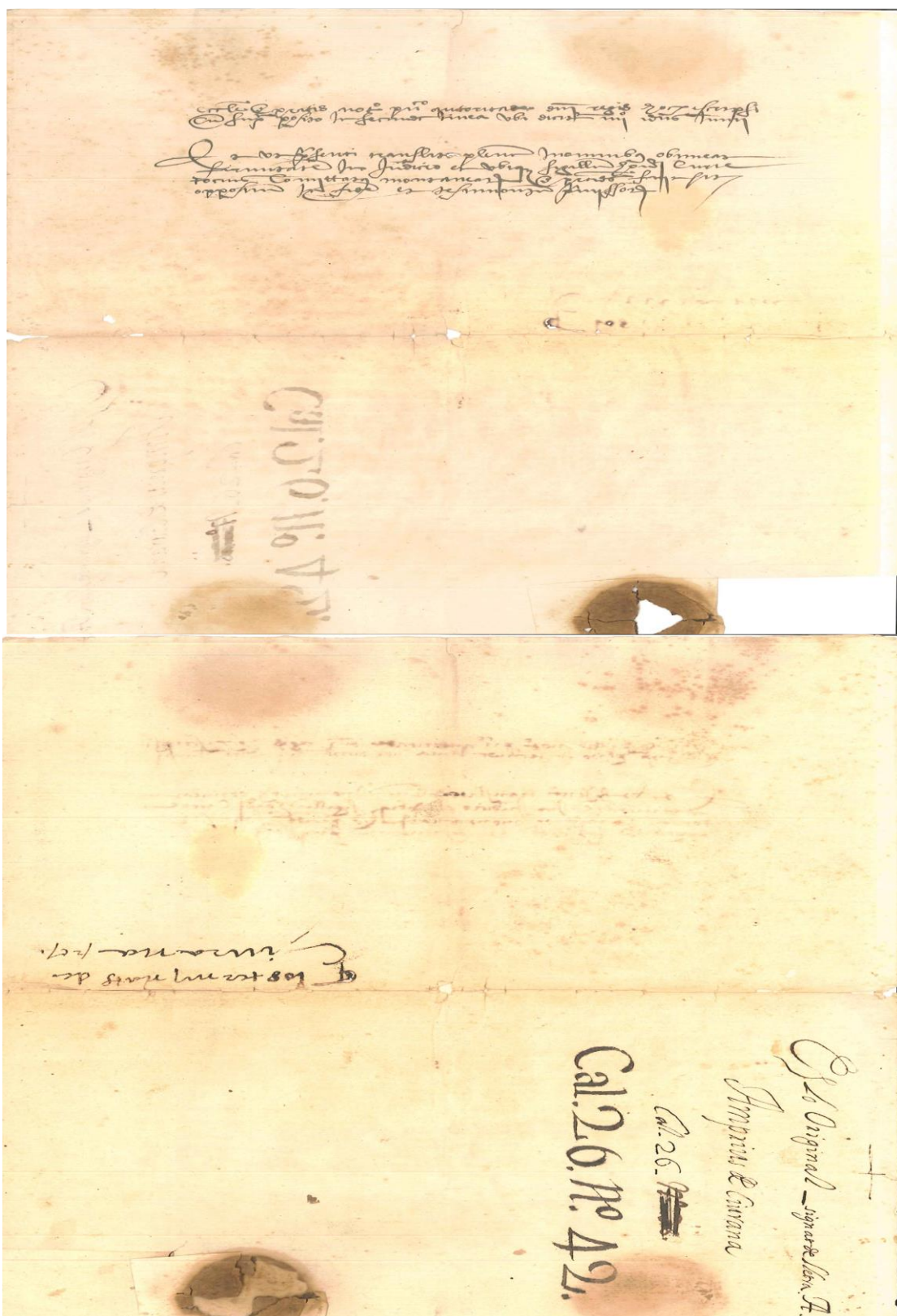
“En sa part exterior, arrenca del portal una muralla que ceneix la montanya en un kilòmetre de extensió. Aquest mur té un sis pams d'amplada, està format ab pedres picades en sas duas caras, ajuntadas en sa major extensió en sech o sense argamassa, que's troba però en cantonades y llochs difícils. Dita construcció es sumament atrevida, seguint lo cayre exterior de las rocas, ahont s'assenta sens may desviarse de la ratlla indicada per aquestas.”

¹²⁷ Text extret de: TODA, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal Societat Arqueològica, 1926, p. 35

ANNEX XV

Mapa 10. Institut Cartogràfic de Catalunya. *Ortofoto de l'emplaçament del Castell d'Escornalbou*. Escala 1:2500. Barcelona: ICC, 2021. Proposta del recorregut de les tres muralles i les diferents torres de la muntanya. És una fusió entre les restes arqueològiques descobertes a la muntanya i la descripció feta per Eduard Toda en el seu llibre.

Document 1. Document localitzat a la biblioteca del Monestir de Poblet de 1154 i transcrit per Toda en el seu llibre, p.40-43. S'establien els límits del terme de Siurana amb l'ajut dels pobladors àrabs, jueus i cristians de la zona.

ANNEX XVII

Romans y Alarbs

(Eduard Toda i Güell)¹²⁸

“Quan al comensament del segle VIII vingueren los alarbs a nostre camp y s’apoderaren de Tarragona (any 719), pujaren a Escornalbou establintse en las fortificacions, que no sembla deguessen millorar. La estada dels moros sols deixá noms, com lo de *Saloquia*, (*aguayt*) donat al cim de Santa Bárbara, y potser lo de la font del Serrahí y’l de la llejenda del balcó del Diable.

No pot atribuhirse a ells cap construcció nova, y mes pareix que deixaren decaure las vellas segons las trobaren en ruina los cristians. De fet tot sembla indicar que l’establiment a Escornalbou dels alarbs tingué poca importancia. Los Emirats moros de Catalunya anavan de Tortosa a Ciurana, y d’aquí a Lleyda. Lo capdill de Ciurana, penjat al cim de la serra que domina ab sa vista d’aliga los dos costats de la conca de Barberá y del camp de Tarragona, sols podia tenir Escornalbou com un centinella a la ratlla de la planura que no volgué may dominar.”

¹²⁸ Text extret de TODA i GÜELL, Eduard. *Historia de Escornalbou*. Tarragona: Reyal societat arqueològica, 1926, p. 39-40.

ANNEX XVIII

Cuba a Catalunya

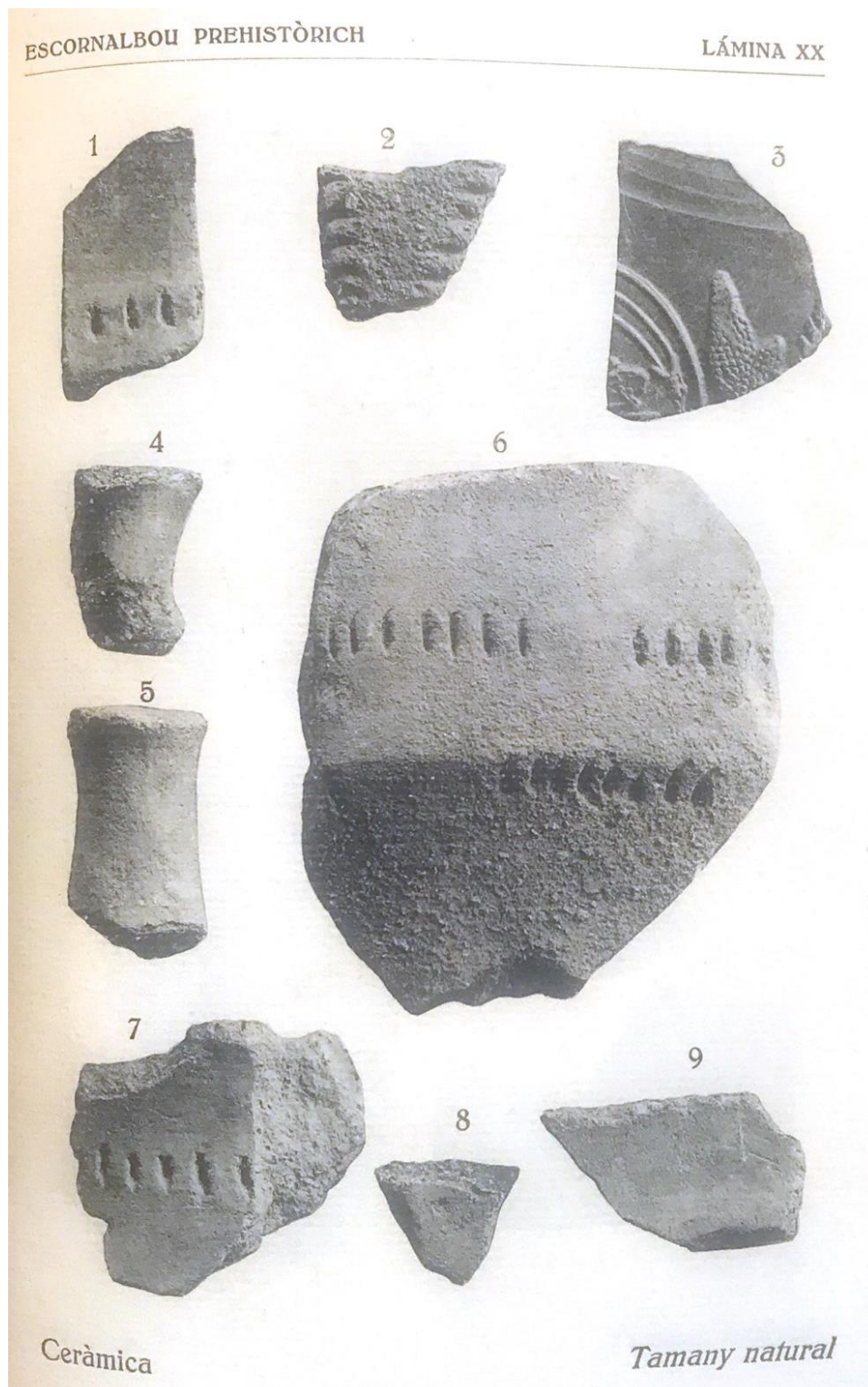
(Tate Cabré)

<<Quan els indians van tornar a Catalunya, amb aquella modernitat americana que els propulsava, tanta energia i tantes ganes de millorar les coses, van etzibar una sacsejada integral al país, de les rendes de la qual encara vivim avui dia. Sí, en el segle XXI, encara traiem profit d'aquells filantrops que venien del futur, i que van traduir la desfeta del 1898, que a la resta d'Espanya es va viure com una catàstrofe, en l'efervescència del 1900. El canvi de segle va ser el gran moment català, del modernisme en les arts i les lletres, de la fundació dels grans bancs i caixes.... Un gran moment social i polític d'afirmació de la identitat nacional catalana en tots els àmbits>>. ¹²⁹

¹²⁹ CABRÉ, Tate. *Cuba a Catalunya*. Valls: Cossetània edicions, 2000, p.7.

12. Imatges

IMATGE 2

Imatge 2. Imatge del fragment núm. 3 de *terra sigillata* d'origen romà descobert per Joan Serra-Vilaró a la cova Josefina de la muntanya d'Escornalbou. Publicada en el seu llibre *Escornalbou prehistòrich*. Barcelona: Tallers Vidal, 1925. Fotografia digital de l'autor en consulta en sala de l'obra.

IMATGE 3

Imatge 3. Imatge de les peces núm. 1 i 2 de fermall de bronze d'origen visigot descobertes per Joan Serra-Vilaró a la cova Josefina de la muntanya d'Escornalbou. Publicada en el seu llibre *Escornalbou prehistòrich*. Barcelona: Tallers Vidal, 1925. Fotografia digital de l'autor en consulta en sala de l'obra.

IMATGES 4, 5 i 6

Imatge 5. Porta d'accés al recinte i torre nord. Un primer arc ogival dona pas a la porta d'accés amb arc de mig punt. Fotografia de l'autor. 2017. La torre era inexistent el 1901 i tot sembla indicar que la va fer construir Eduard Toda a partir de 1907 per tal de donar un estil anglès i una imatge senyorial als visitants.

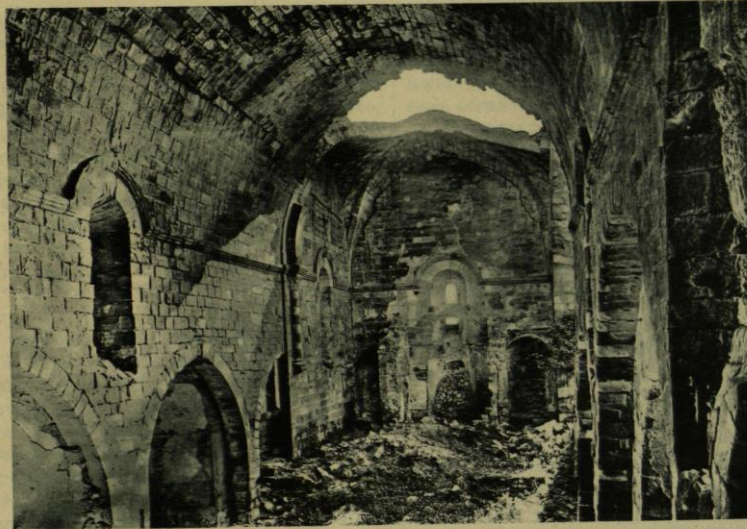

Imatge 6. Detall dels arcs de la porta d'accés. Fotografia de l'autor. 2017.

Imatge 4. Detall de l'escultura d'un cap de bou incrustada al zenit de l'arc ogival. Fotografia de l'autor. 2017. Eduard Toda assenyala que és d'origen romà, p. 38.

IMATGE 7

IGLESIA DE ESCORNALBOU.—1901

(Fotografia del autor).

CONVENTO DE ESCORNALBOU.—1901

(Fotografia del autor).

Imatge 7. Imatges del Castell Monestir de Sant Miquel d'Escornalbou de 1901. Extret del llibre de Barraquer i Roviralta, Gaietà. *Las Casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*. Barcelona: Impr. de F.J. Altés y Alabart, 1906. 2 v. (Biblioteca Digital d'Història de l'Art Hispànic), p. 542. Disponible a: <https://ddd.uab.cat/record/56959> [Consulta: 19 maig 2021]. Cal fixar-se en la inexistència de les torres nord i est, a més de la construcció adossada a la paret nord de l'església de Sant Miquel. Fins ara, és l'única prova que hem localitzat i que podria indicar la ubicació exacta d'una torre al pla de l'actual església que fa referència Eduard Toda, p. 35-36.

IMATGE 8

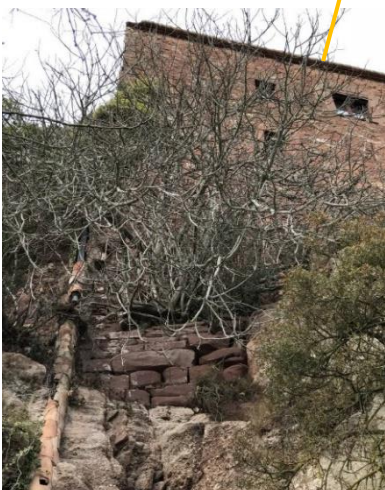
Imatge 8. Estat del conjunt monumental el 1916. Fons ANC1-132 / COL·LECCIÓ FOTOGRAFICA D'AGUSTÍ DURAN I SANPERE. Codi de ANC1-132-N-325. Títol "Castell-monestir de Sant Miquel d'Escornalbou". Arxiu Nacional de Catalunya. Data 01/04/1916 - 30/04/1916. Descripció de la Panoràmica en picat del castell-monestir de Sant Miquel d'Escornalbou. A la placa de vidre positiva una inscripció manuscrita, diu: "1916 ab. Escornalbou". Autor/ Duran i Sanpere, Agustí. Imatge obtinguda a: "Memòria Digital de Catalunya" [en línia]. Disponible a:

[https://mdc.csuc.cat/digital/search/collection/adhesiusub!allegacions!afceccf!afcecmc!
afceceg/searchterm/Escornalbou/field/all/mode/all/conn/all/order/title/ad/asc/page/1](https://mdc.csuc.cat/digital/search/collection/adhesiusub!allegacions!afceccf!afcecmc!afceceg/searchterm/Escornalbou/field/all/mode/all/conn/all/order/title/ad/asc/page/1)

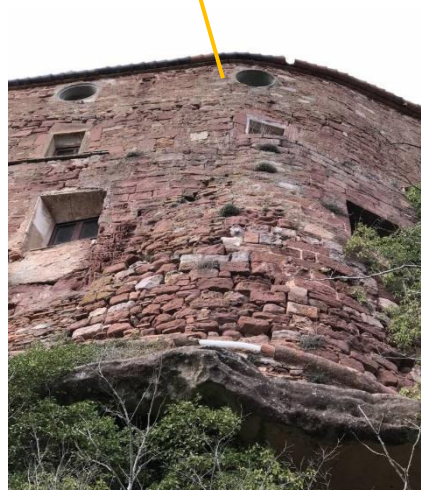
IMATGES 9, 10 i 11

Imatge 10. Tram final de la muralla, reaprofitat per suportar el pes de la façana sud de l'actual casa senyorial. Fotografia de l'autor. 2017. La muralla continua de forma intermitent entre els arbres i arbustos, resseguint la línia de carena (575 m) que forma un espadat imponent.

Imatge 9. Detall de l'antiga muralla i que ara fa la funció de contrafort per resistir el pes de la paret sud de la casa senyorial. Fotografia de l'autor. 2017.

Imatge 11. Detall de l'antiga muralla reaprofitat per fer les funcions de contrafort per resistir el pes de la paret sud de la casa senyorial. Fotografia de l'autor. 2017.

IMATGE 12

Imatge 12. Primer pla de les dues portalades d'entrada al Conjunt Monumental d'Escornalbou. Els dos estils arquitectònics es fusionen en un mateix punt. Mostra de l'eclecticisme arquitectònic que volgué donar Eduard Toda a l'emplaçament. Imatge digital de l'autor. 2017. Si no es revisen els horaris de visita, es pot trobar la porta d'accés tancada.

IMATGE 13 i 14

Imatge 14. Part de l'antiga muralla exterior reaprofitada per construir-hi al damunt el solament de la torre est i les arcades de l'antic claustre convertit en pati per Eduard Toda. Imatge digital de l'autor. 2017.

Imatge 13. Tram de la muralla exterior que rodeja la torre est, contigua al claustre reformat en pati per Eduard Toda. Imatge digital de l'autor. 2017.

IMATGES 15, 16 i 17

Imatge 17. Vista de la paret nord de l'església de Sant Miquel d'Escornalbou. Imatge digital de l'autor. 2017. Filades de pedra blanca. Segons assenyala Eduard Toda, els carreus blancs podrien haver format part d'una torre edificada en època romana al mateix indret.

Imatge 16. Vista de la mateixa paret nord mirant cap al sud-oest i el cim de l'ermita de Santa Bàrbara. Imatge digital de l'autor. 2017.

Imatge 15. Carreus de pedra apilats al mig de la plaça de l'església, al davant de la porta d'accés de l'església. Imatge digital de l'autor. 2017. Podrien ser part del clos interior.

IMATGES 18, 19 i 20

Imatge 20. Pel camí d'accés entre la portalada del clos principal i la plaça de l'església. Imatge digital de l'autor. 2021. Avui està encimentat.

Imatge 19. Vista lateral del camí d'accés a la plaça de l'església des de la portalada del clos exterior. Imatge digital de l'autor. 2021.

Imatge 18. Tram final del camí d'accés al conjunt monumental. Imatge digital de l'autor. 2021. Al fons l'església de Sant Miquel i la façana nord-oest de la biblioteca.

IMATGES 21, 22, 23, 24 i 25

Imatge 25. Probable tram de la muralla que anava del clos del pla de l'església al cim d'Escornalbou. El camí d'accés a l'ermita de Santa Bàrbara, segons sembla, la va partir en diferents trams. Imatge digital de l'autor. 2021.

Imatge 24. Pedres amb marques i rebaixada per tal d'encavalcar una altra pedra al damunt. Imatge digital de l'autor. 2021.

Imatge 21. Detall de pedres amb marques i rebaixada per tal d'encavalcar una altra pedra al damunt. Imatge digital de l'autor.

Imatge 23. Carreus rectangulars escampats al llinard del camí d'accés a l'ermita de Santa Bàrbara. Imatge digital de l'autor. 2021.

Imatge 22. Carreus rectangulars escampats al llinard del camí d'accés a l'ermita de Santa Bàrbara. Imatge digital de l'autor. 2021.

IMATGES 26 i 27

Imatge 26. Part d'una muralla soterrada. Vista frontal. Arranca al peu de la paret nord de l'església de Sant Miquel d'Escornalbou. Fotografia digital de l'autor. 2021. La direcció de la muralla és 246° SO, directe cap al punt més alt de la muntanya on ara es troba l'ermita de Santa Bàrbara.

Imatge 27. Part de la muralla soterrada. Vista lateral. Arranca al peu de la paret nord de l'església de Sant Miquel d'Escornalbou. Fotografia digital de l'autor. 2021.

IMATGES 28 i 29

Imatge 29. Detall del peu de la façana de l'església de Sant Miquel. Potser, el mur soterrat s'esten fins a la cantonada de la paret nord. Imatge digital de l'autor. 2021.

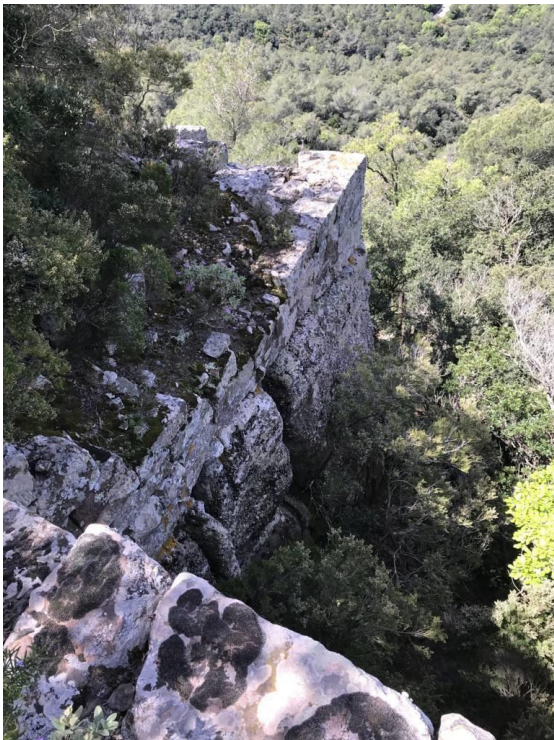
Imatge 28. Detall de les dimensions del mur soterrat a la plaça de l'església de Sant Miquel d'Escornalbou. Els treballs de noves instal·lacions poden haver retirat part dels carreus que en formaven part. Imatge digital de l'autor. 2021.

IMAGE 30

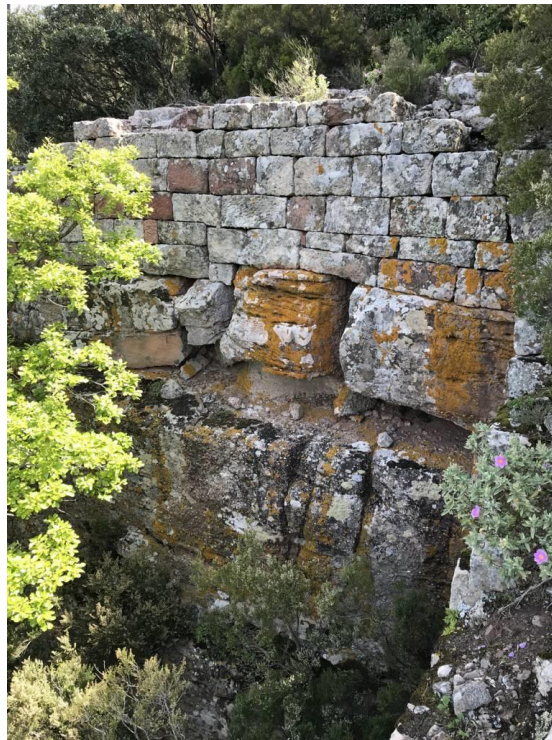

Imatge 30. Detall de les obres que han posat al descobert part d'una muralla o mur de càrrega i que podria formar part del clos interior de la zona. La direcció del mur és l'ermita de Santa Bàrbara. Imatge digital de l'autor. 2021.

IMATGES 31, 32 i 33

Imatge 33. Part d'una torre a l'exterior del clos exterior; en direcció oest. Imatge digital de l'autor. 2021.

Imatge 32. Vista de part del clos exterior des de la base de la torre. Imatge digital de l'autor. 2021.

Imatge 31. Detall de les dimensions de la muralla que circumda la muntanya d'Escornalbou. Imatge digital de l'autor. 2021.

IMATGES 34 i 35

Imatge 35. Tram del clos exterior en el vessant oest de la muntanya d'Escornalbou. Imatge digital de l'autor. 2021.

Imatge 34. Tram del clos exterior en el vessant oest de la muntanya d'Escornalbou. Imatge digital de l'autor. 2021.

IMATGE 36

Imatge 36. Detall del camí empedrat que condueix al cim de l'ermita de Santa Bàrbara. Imatge digital de l'autor. 2021. És probable que aquests carreus formessin part de la muralla que comunicava el clos del cim amb el clos de l'actual pla de l'església.

IMATGES 37, 38, 39 i 40

Imatge 40. Vista d'un tram de la fortificació que s'enfilava fins al cim. Imatge digital de l'autor. 2021.

Imatge 38. Detall dels fonaments de la fortificació. Imatge digital de l'autor. 2021.

Imatge 37. Detall de la fortificació del cim de Santa Bàrbara. Imatge digital de l'autor. 2021.

Imatge 39. Detall de la fortificació del cim de Santa Bàrbara. Imatge digital de l'autor. 2021.

IMATGES 41 i 42

Imatge 41. Part de la torre del cim d'Escornalbou. Imatge digital de l'autor. 2021.

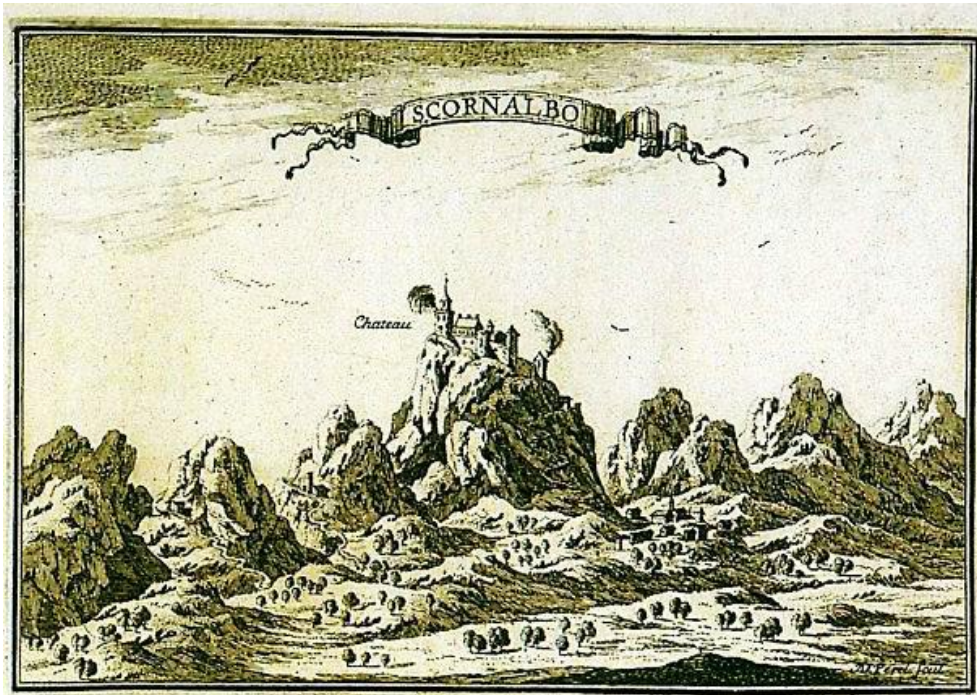
Imatge 42. Detall de l'amplada del mur de la torre del cim d'Escornalbou. Imatge digital de l'autor. 2021.

IMATGE 43

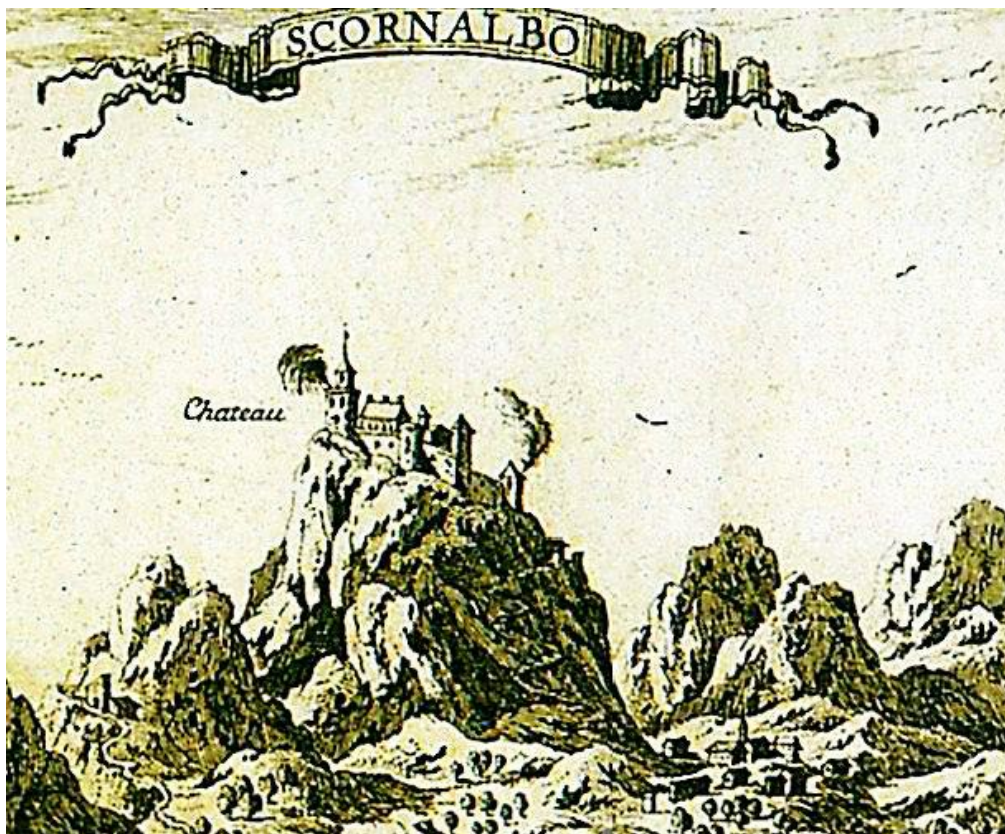

Imatge 43. Tram final del camí d'accés a l'ermita de Santa Bàrbara. Els carreus de color blan evidencien que formaven part de la muralla i de les dues torres del clos. Imatge digital de l'autor. 2021.

IMATGES 44 i 45

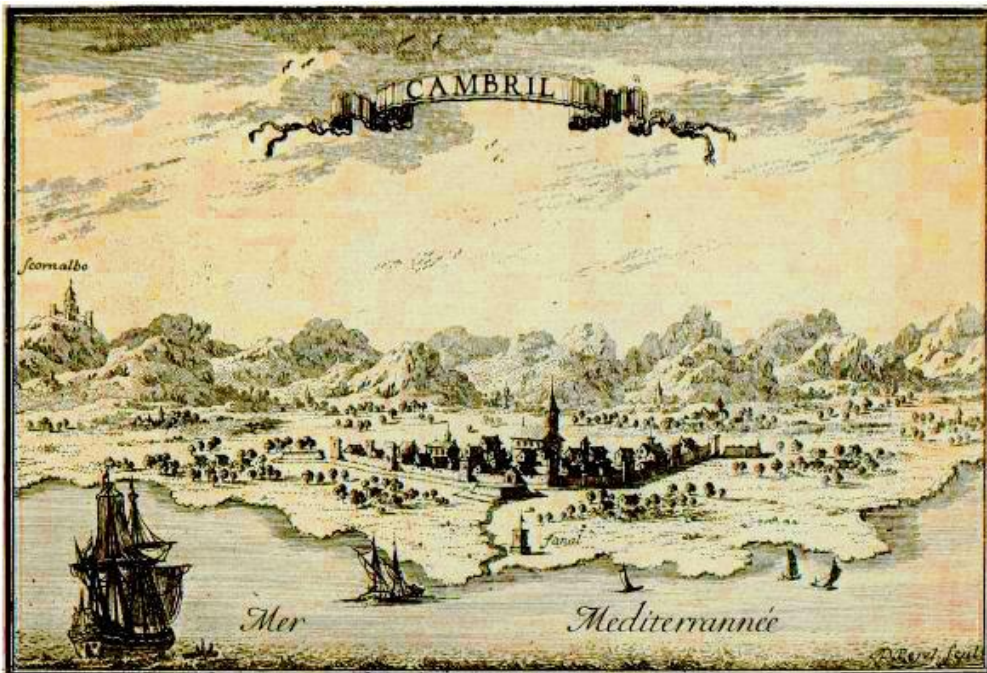

Imatge 45. Gravat del Cavaller de Beaulieu de 1660. Fortificació d'Escornalbou. Imatge extreta de: <https://quinalafem.blogspot.com/search/label/Beaulieu?updated-max=2012-11-29T08:25:00-08:00&max-results=20&start=24&by-date=false&m=0>.

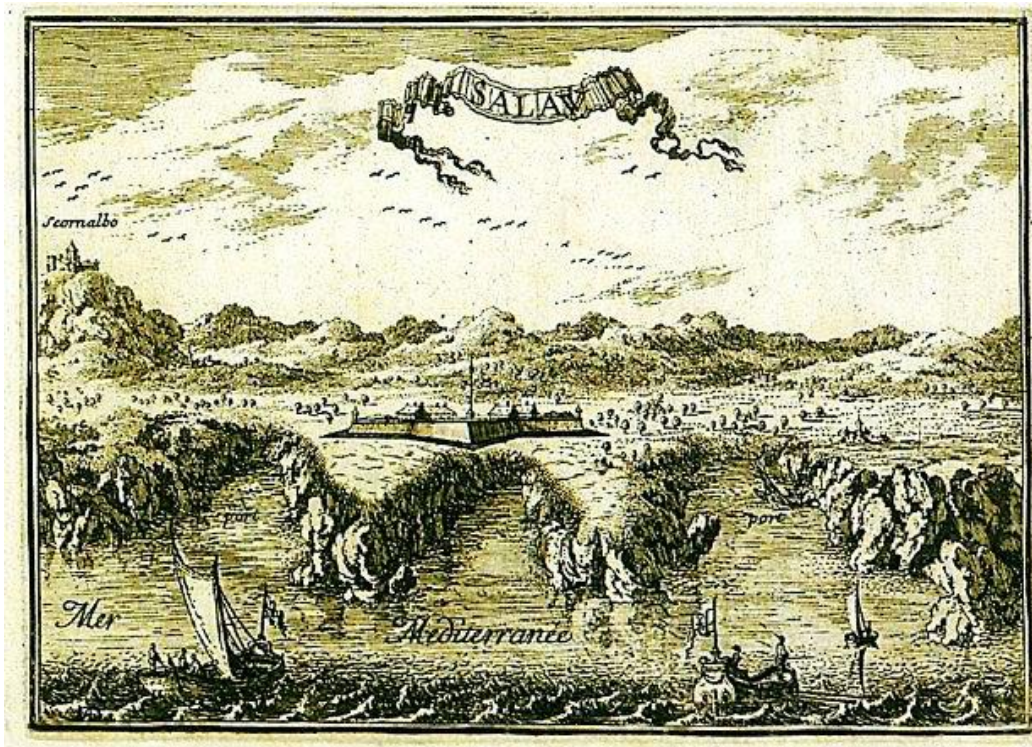

Imatge 44. Ampliació del gravat del Cavaller de Beaulieu.

IMATGES 46 i 47

Imatge 46. Gravat del Cavaller de Beaulieu de 1660. Fortificació d'Escornalbou, al fons a l'esquerra de la imatge, des de Cambrils. Imatge extreta de: <https://quinalafem.blogspot.com/search/label/Beaulieu?updated-max=2012-11-29T08:25:00-08:00&max-results=20&start=24&by-date=false&m=0>

Imatge 47. Gravat del Cavaller de Beaulieu de 1660. Fortificació d'Escornalbou, al fons a l'esquerra de la imatge, des de Salou. Imatge extreta de: <https://quinalafem.blogspot.com/search/label/Beaulieu?updated-max=2012-11-29T08:25:00-08:00&max-results=20&start=24&by-date=false&m=0>

IMATGES 48, 49 i 50

Imatge 50. Vessant nord-est de la muntanya d'Escornalbou. Al peu, a la dreta, construcció abandonada de la mina "Iris 18". Imatge digital de l'autor. 2021.

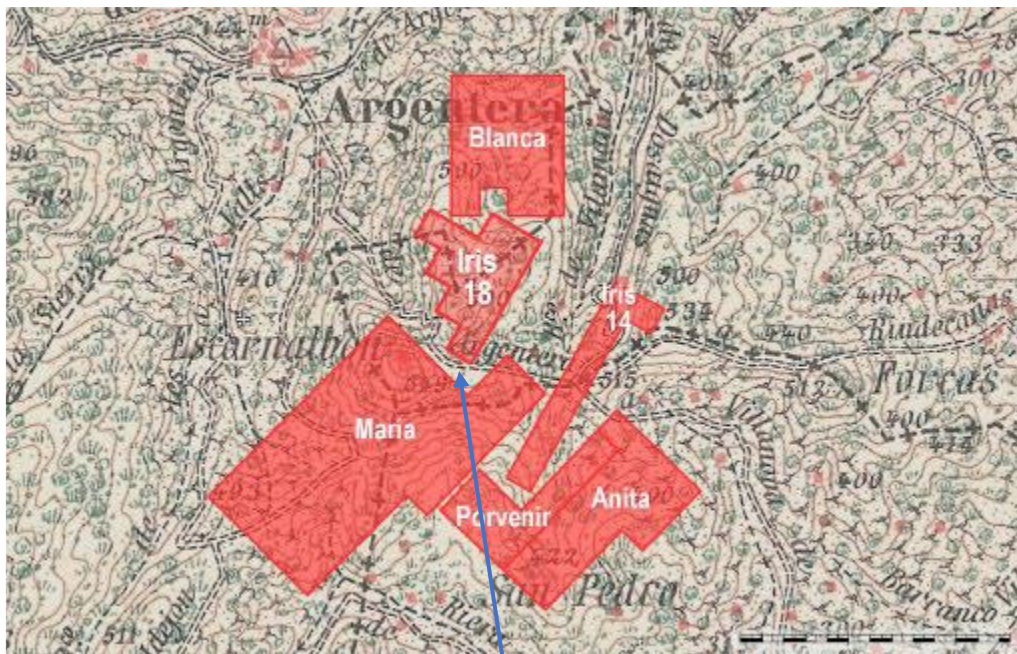

Imatge 49. Entrada de la mina "Iris 18" tapiada. Imatge digital de l'autor. 2021.

Imatge 48. Interior de l'entrada a la mina "Iris 18". Imatge digital de l'autor. 2021. Encara es conserven els rails que s'endinsen cap a les galeries.

IMATGE 51

Castell Monestir de Sant Miquel d'Escornalbou

Imatge 51. Concessions del grup miner "Porvenir" en 1968. Muntatge: José Luis Garrido (font: *Expedientes mineros del grupo "Porvenir"*, 1954-89; mapa base de 1968, de la web del portal del Instituto Geográfico Nacional, 2019). Extret de: VINYOLES VERDAGUER, Joan (et altri). La mina "Iris 18" (grupo minero "Porvenir"), Escornalbou, Riudecanyes, el Baix Camp, Tarragona. A: *Paragénesis* / 2019-2. p. 12. És important observar el nombre de mines que existeixen al voltant de la muntanya d'Escornalbou, fet que justificaria, en el cas que aquestes explotacions mineres existissin en època romana i àrab, la construcció d'una fortificació.

IMATGES 52 i 53

Imatge 53. Vista lateral de la “Font del Sarrahí”. Imatge digital de l'autor. 2021.

Imatge 52. Galeria lateral a la “Font del Sarrahí”. Imatge digital de l'autor. 2021. Sembla innecessari construir una galeria adjacent al brollador natural d'aigua de la “Font del Sarrahí”, indicati d'una activitat minera a la zona.

IMATGES 54 i 55

Imatge 55. Interior de la "Font del Sarrahí". Imatge digital de l'autor. 2021.

Imatge 54. Interior de la "Font del Sarrahí". Imatge digital de l'autor. 2021. Cal fixar-se en la precisió rectangular de l'interior de la font, treball fet per la mà de l'home.

IMATGES 56, 57 i 58

Imatge 58. Entrada a la “Capella de les Verges”. Imatge digital de l’autor. 2021.

Imatge 57. Interior de la “Capella de les Verges”. Imatge digital de l’autor. 2021.

Imatge 56. Detall de les marques a les parets de l’interior de la “Capella de les Verges”. Imatge digital de l’autor. És una prova empírica de la intervenció de l’home en l’interior d’aquesta cavitat.